

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМ. ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЛЕКЦІЇ

КИЇВ - 2018 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМ. ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛЕКЦІЇ

для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти
ступеня «магістр»
галузі знань 07 «Управління та адміністрування»
спеціальності 073 «Менеджмент»
спеціалізацій «Менеджмент і бізнес-адміністрування», «Менеджмент
міжнародного бізнесу», «Менеджмент інвестицій та інновацій», «Логістика»

*Рекомендовано Вченою радою
факультету менеджменту та маркетингу НТУУ
«КПІ ім. Ігоря Сікорського»*

КИЇВ
НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»
2018

Основи наукових досліджень: лекції. Навчальний посібник для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти, ступеня «магістр», галузі знань 07 «Управління та адміністрування», спеціальності 073 «Менеджмент», спеціалізацій «Менеджмент і бізнес-адміністрування», «Менеджмент міжнародного бізнесу», «Менеджмент інвестицій та інновацій», «Логістика» / укладач Н.І. Ситник – К.: НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», 2018. – 67 с.

*Гриф надано Вченою радою
факультету менеджменту та маркетингу НТУУ
«КПІ ім. Ігоря Сікорського»
(Протокол № від 2018 р)*

Електронне видання

ОСНОВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ЛЕКЦІЇ

Навчальний посібник

для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти, ступеня «магістр», галузі знань 07 «Управління та адміністрування», спеціальності 073 «Менеджмент», спеціалізацій «Менеджмент і бізнес-адміністрування», «Менеджмент міжнародного бізнесу», «Менеджмент інвестицій та інновацій», «Логістика»

Автор: к.б.н., доц. Ситник Наталія Іванівна

Рецензенти: к.е.н., доц. С.М. Савченко, к.е.н., доц. Н.В. Коба

Відповідальний редактор: Т.В. Лазоренко, к.е.н., доц.

Темплан 2018 р.

Редактор: Т.В. Лазоренко

Комп'ютерний набір Н.І. Ситник

За редакцією автора

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ТЕМА 1. НАУКА ЯК СИСТЕМА ЗНАНЬ	7
1.1 Сутність науки та наукового пізнання	7
1.2 Класифікація наук	9
1.3 Рівні наукового дослідження	10
1.4 Науковий метод	12
1.5 Форми розвитку наукових знань	14
Запитання для самоконтролю	16
ТЕМА 2. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	17
2.1 Загальна і часткова методологія	17
2.2. Принципи наукової методології	18
2.3. Суб'єкт, об'єкт і предмет наукового дослідження	20
2.4 Парадигми соціально-економічних досліджень	22
2.5 Побудова теорій в наукових дослідженнях	27
Запитання для самоконтролю	37
ТЕМА 3. ДИЗАЙНИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	38
3.1. Позитивістські та інтерпретативні дизайни дослідження	38
3.2 Позитивістські дизайни дослідження	42
3.3 Інтерпретативні дизайни дослідження	48
Запитання для самоконтролю	51
ТЕМА 4. ПРОЦЕС НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	52
4.1. Наукові дослідження: сутність і класифікація	52
4.2 Загальна характеристика процесу наукового дослідження	56
4.3 Поширені помилки при проведенні дослідження	61
4.4. Етика наукових досліджень	63
Запитання для самоконтролю	65
ЛІТЕРАТУРА	66

ВСТУП

Наукові дослідження – це потужне джерело нових знань, які трансформуються в новітні технології та продукти наукоємного виробництва, прискорюють зростання продуктивності праці і темпів накопичення суспільного прибутку, сприяють підвищенню конкурентоспроможності виробництва.

Навчальний посібник має на меті ознайомити студентів-магістрів з сучасними науково-методологічними підходами до проведення наукових досліджень у галузі менеджменту та сприяти формуванню їх дослідницької компетентності.

Дисципліна має методологічне спрямування. Під час її вивчення студенти мають ознайомитися з основними елементами дослідницької діяльності, організацією та методиками наукових досліджень. Ці знання є необхідними для написання магістерської роботи, в процесі навчання в аспірантурі та виконання самостійних наукових досліджень у професійній діяльності.

Водночас посібник розглядає не просто науково-дослідні методи, що застосовуються на етапі збору та аналізу емпіричних даних, а цілісний послідовний процес наукового дослідження від початкових до завершальних етапів. Наукова методологія є лише одним із елементів процесу дослідження, причому досить структурованим і доступним для розуміння. У посібнику значна увага приділяється більш складним, мало структурованим і, водночас, дуже важливим аспектам проведення наукових досліджень, таких як розроблення теорій і наукове мислення.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти після засвоєння цієї дисципліни мають продемонструвати такі результати навчання:

знання:

- закономірностей процесу наукового пізнання;
- сутності науки, її класифікації, функцій і ознак;
- понятійно-термінологічного апарату науки;
- основних етапів розвитку наукових знань;
- побудови теорій та їх блоків;
- парадигм соціально-економічних досліджень;
- загальної методології наукових досліджень;

- вибору дизайну дослідження;
- основних методів проведення і аналізу результатів наукового дослідження.

уміння:

- складати програму дослідження;
- визначати об'єкт, предмет і завдання дослідження;
- аналізувати літературні джерела і створювати інформаційну базу дослідження;
- робити обґрунтований вибір та застосовувати методики дослідження і статистичного аналізу результатів;
- організовувати та проводити самостійне наукове дослідження під керівництвом наукових керівників при виконанні магістерської роботи;
- систематизувати і узагальнювати результати дослідження, формулювати висновки;
- презентувати матеріали власного дослідження;
- готувати реферати, тези, статті, доповіді за результатами дослідження.

Матеріали посібника викладені у 4 темах, де розглядаються закономірності наукового пізнання і побудови теорій, парадигми соціальних наук, сутність емпіричних методів дослідження, висвітлені сутність, принципи організації, практичні інструменти та проблемні питання процесу виконання наукового дослідження.

ТЕМА 1. НАУКА ЯК СИСТЕМА ЗНАНЬ

1.1 Сутність науки та наукового пізнання

Сучасна наука є визначальним фактором технічного і соціально-культурного прогресу, засобом перетворення дійсності, духовного та інтелектуального зростання людини. Науку можна розглядати у різних вимірах:

- як специфічну форму суспільної свідомості, яка ґрунтується на системі знань;
- як процес пізнання закономірностей об'єктивного світу;
- як складову в суспільному розподілі знань;
- як важливий фактор суспільного розвитку і сферу виробництва знань.

Поширеним є таке визначення науки. **Наука** – сфера людської діяльності, спрямована на здобуття нових знань про об'єктивні закони природи, суспільства і мислення та прогнозування на цій основі тенденцій їх розвитку. Як система знань, наука охоплює не тільки фактичні дані про предмети навколишнього світу, людські думки й дії, не лише закони і принципи вивчення об'єктів, а й певні форми й способи усвідомлення їх, і врешті решт, філософське мислення. В цьому сенсі наука виступає як форма суспільної свідомості.

Науку можна також визначити як систематизований масив знань в певній сфері, що здобувається завдяки використанню наукових методів.

Поняття «наука» означає як творчу інтелектуальну діяльність, спрямовану на отримання нового знання, так і результат цієї діяльності – знання, що створюють цілісну систему, організовану на основі певних принципів. Знання відтворюють у свідомості людини об'єктивну дійсність і є основою наукового розуміння світу.

Предметом вивчення науки є різні рівні системної організації й форми руху матерії, а також особливості їх відображення у свідомості людини.

Наука виконує низку функцій.

Пізнавальна функція є головною функцією науки, що визначається самою її суттю. Вона полягає в раціонально-теоретичному розумінні і поясненні об'єктивного світу, тобто пізнанні законів природи, суспільства і мислення. Протягом багатьох століть пізнавальна функція залишалася чи не

єдиною функцією науки. Результатом її реалізації було продукування нових знань і розкриття закономірностей навколишнього світу.

Світоглядна функція науки тісно пов'язана з пізнавальною. Вона полягає у формуванні на основі отриманих знань наукової картини світу і світоглядної позиції людини-дослідника. Ця функція також означає дослідження раціоналістичного відношення людини до світу, розроблення наукових світоглядних універсалій і відповідних ціннісних орієнтацій.

Практично-діяльнісна, або перетворювальна функція науки з'являється і розвивається в добу промислової революції. Вона пов'язана з участю науки у розвитку та вдосконаленні матеріального виробництва. Починаючи з цього часу наука починає активно змінювати світ, робити його таким «яким він має бути», і в цьому сенсі стає продуктивною силою суспільства. Практично-діяльнісна функція науки пов'язана з удосконаленням виробництва і системи суспільних відносин, тобто безпосередньої виробничої сили матеріального виробництва.

В добу науково-технічного прогресу стрімко розвивається ще одна функція науки – *управлінська*. На основі наукових досягнень реалізується управління складними соціальними системами, технологічними і бізнес-процесами, інформацією та ін.).

Соціальна функція науки набуває все більшого розвитку на сучасному етапі, коли наука перетворюється на важливий соціальний інститут. Вона активно впливає на суспільно-політичне життя країн і регіонів, наприклад, при розробленні програм соціального і економічного розвитку.

Культурно-виховна функція науки пов'язана з розвитком культури, гуманізацією виховання і формуванням нової особистості. Культурна функція науки пов'язана з тим, що наука виступає як феномен культури і водночас чинник розвитку людей, їх освіти і виховання. Досягнення науки істотно впливають на учбово-виховний процес, зміст навчальних програм, технології, методи і форми навчання. Ця функція реалізується через систему освіти, ЗМІ, публіцистичну і освітню діяльність учених.

Наука наділена суттєвими ознаками, що принципово відрізняють її від інших форм пізнання світу. На відміну від міфології чи релігії наука:

- прагне до об'єктивності,
- володіє апаратом дослідження та певними схемами доведень, тобто методологією,

– здатна відрізнати істинне знання від помилкового або суб'єктивного, тобто має критерії оцінки істинності отриманих знань.

Основними методологічними критеріями науковості знання є внутрішня узгодженість, об'єктивність, системність та історизм. Критерієм істинності знання є суспільна практика. Знання, добуті наукою, мають пройти перевірку практичним досвідом. Практика, у свою чергу, надає нову інформацію для наукових досліджень і є основною рушійною силою наукового пізнання.

Процес руху людської думки від незнання до об'єктивного знання називають **науковим пізнанням**. Діалектика процесу пізнання полягає у суперечності між обмеженістю наших знань і безмежною складністю об'єктивної реальності. Як відзначав Лаплас: «Те, що ми знаємо є мізерно малим порівняно з тим, що ми не знаємо». Якщо розглядати знання як наявність у мозку людини певних моделей дійсності, то накопичення знань, або виникнення нових моделей дійсності у мозку і є процесом пізнання.

1.2 Класифікація наук

У межах різних дослідницьких позицій існують відмінні підходи до проблеми класифікації наукових знань. Найбільш визнаними класифікаціями наук є їх розмежування за такими критеріями: сфера дослідження, галузь знань, об'єкт і предмет дослідження, способи і методи одержання нового знання, зв'язки з практичною діяльністю.

За сферою дослідження науки поділяються на природничі і соціальні.

Природничі науки – це науки, що досліджують природні об'єкти. Є фізичні, геологічні, біологічні науки та інші. На противагу цьому, **соціальні науки** – це науки про людей та їх об'єднання, такі як групи, організації, суспільства, економіку, і також про їх індивідуальну та спільну поведінку. До соціальних наук відносяться психологія (наука про людську поведінку), соціологія (наука про соціальні групи) чи економіка (наука про організації, ринки та національні економіки).

Природничі науки відрізняються від соціальних наук за певними ознаками. Природничі науки є точними, детермінованими й об'єктивними, тобто отримані ними результати не залежать від особи, що проводить наукове дослідження. Соціальні науки загалом менш точні, менш детерміновані й більш суб'єктивні. Тому у соціальних науках існує висока ймовірність помилки вимірювання, значна невизначеність та відсутність консенсусу

стосовно політики прийняття рішень. Це є відображенням значної варіативності соціальних об'єктів. Недолік класифікації – не всі дисципліни можна однозначно класифікувати, наприклад, математику.

За галузями знань науки поділяються на **природничі та технічні** (фізика, хімія, біологія тощо), **суспільні науки** (економіка, філологія, історія та ін.) та **науки про мислення** (філософія, логіка, психологія тощо).

За об'єктом і предметом дослідження науки поділяються на механіку, фізику, економіку, менеджмент, екологію, географію тощо, а також науки, що утворилися внаслідок їх синтезу – біофізику, екологічний менеджмент та ін.).

За способом і методом одержання нового знання науки поділяються на теоретичні й емпіричні науки, наприклад, теоретична фізика і експериментальна фізика.

За зв'язками з практичною діяльністю науки поділяються на фундаментальні та прикладні. **Фундаментальні** науки, які часто називають «чистими» науками, пояснюють найбільш фундаментальні об'єкти, явища, процеси, сили, взаємозв'язки між ними та закони, що визначають їхню поведінку. Прикладами таких дисциплін є фізика, математика чи біологія. **Прикладні науки**, які також називають практично орієнтованими, використовують наукові знання, отримані фундаментальними науками, у реальному житті. Однак прикладні науки не можуть у своєму розвитку покладатися виключно на власні досягнення – вони спираються на здобутки фундаментальних дисциплін. Звичайно, промисловість та приватні підприємства більше зацікавлені в прикладних дослідженнях, враховуючи їхню практичну спрямованість, хоча університетська наука проводить як фундаментальні, так і прикладні дослідження.

1.3 Рівні наукового дослідження

Науковці відкривають наукові закони і створюють нові теорії завдяки процесу логічного мислення та доказів. Логіка (теорія) та практичні докази (спостереження) є тими двома стовпами, на яких базується наукове знання. В науці теорія і спостереження є взаємопов'язаними й не можуть існувати одне без одного. Теорії надають сенс і значення тому, що спостерігається, тоді як спостереження допомагають підтвердити чи уточнити існуючу теорію, або сконструювати нову. Будь-які інші засоби отримання знання (наприклад, релігія чи міфологія) не можуть вважатися наукою.

Вважаючи, що теорії та спостереження є двома стовпами науки, наукове дослідження може виконуватися на двох рівнях: теоретичному та емпіричному, які у своєму взаємозв'язку утворюють цикл наукового дослідження (рис. 1.1). Завданнями **теоретичного рівня** дослідження є розвиток абстрактних концепцій стосовно природних чи соціальних подій чи явищ, а також встановлення зв'язків між цими концепціями, тобто, створення теорій. Завданнями **емпіричного рівня** дослідження є тестування теоретичних концепцій і зв'язків, щоб з'ясувати, наскільки добре вони відображають реалії навколишньої дійсності, відомі завдяки практиці, і подальше удосконалення на цій основі існуючих теорій.

Рис. 1.1 Цикл наукового дослідження [1]

Зв'язок між теоретичним та емпіричним рівнем дослідження відбувається завдяки дедуктивним та індуктивним дослідженням.

Індукція є процесом, завдяки якому створюються теорії. При індуктивних дослідженнях науковець рухається від емпіричних спостережень певних феноменів до їх осмислення і побудови теорій. При індукції теоретичні висновки робляться на основі фактів чи даних спостереження. **Дедукція** є процесом, завдяки якому теорії перевіряються на практиці, а висновки про якийсь феномен чи процес здійснюються на підставі теоретичних чи логічних причин. При дедуктивних дослідженнях науковець рухається від теоретичних положень до емпіричних спостережень. Дедуктивні висновки загалом більш сильні, ніж індуктивні, однак дедуктивний висновок, що будується на неправильних початкових умовах, також буде неправильним.

Із часом теорія стає все більш і більш точною (тобто все краще відповідає реаліям, які спостерігаються), і наука досягає зрілості. Наукове дослідження означає постійний рух уперед і назад між теорією та спостереженням. Отже, якщо покладатися виключно на спостереження при поясненні причин якогось явища й ігнорувати теорії, не можна розраховувати на проведення обґрунтованого наукового дослідження.

Процес побудови теорій у соціальних науках ускладнюється невизначеною природою теоретичних концепцій, часто неадекватним інструментарієм, що використовується для збору даних, і наявністю багатьох факторів, які впливають на досліджуваний феномен і дію яких складно врахувати. У соціальних науках також досить складно виявити хибні теорії, що не працюють. На відміну від теорій природничих наук, теорії соціальних наук рідко бувають довершеними, що відкриває багато можливостей для дослідників щодо їх покращення і побудови альтернативних теорій.

Взагалі виконання наукового дослідження вимагає наявності двох вмінь – теоретичних і методологічних, – які необхідні для роботи на теоретичному та емпіричному рівнях. Методологічні вміння («знати як») відносно стандартні, мало варіюють між дисциплінами і відносно легко набуваються в процесі виконання наукових проєктів. Однак теоретичні вміння («знати що») набуті значно важче, вони вимагають років спостережень та осмислення, є неявними, тобто такими, що не можуть бути засвоєні через навчання, а скоріше набуваються через досвід. Усі великі науковці в історії людства, такі як Галілео Галілей, Ісаак Ньютон, Альберт Ейнштейн, Нільс Бор, Адам Сміт і Чарльз Дарвін були великими теоретиками й увійшли в історію завдяки тому, що запропоновані ними теорії змінили поступ науки. Методологічні вміння потрібні, щоб стати звичайним дослідником, тоді як теоретичні вміння потрібні, щоб стати видатним дослідником.

1.4 Науковий метод

Вище було наведено визначення науки як здобуття знань за допомогою наукового методу. Отже, що конкретно означає «науковий метод»? **Науковий метод** – це стандартизований набір технік для побудови наукового знання, таких як проведення спостережень, інтерпретації результатів дослідження і формулювання висновків стосовно результатів. Науковий метод дозволяє дослідникам незалежно та цілісно тестувати існуючі теорії та результати

досліджень і робити їх доступними для відкритих обговорень, модифікацій та удосконалень. Науковий метод повинен відповідати чотирьом характеристикам:

- *Відтворюваність*: інші дослідники повинні мати змогу незалежно відтворити або повторити дане наукове дослідження й отримати при цьому схожі, якщо не ідентичні результати.
- *Точність*: теоретичні концепти, які часто важко виміряти, повинні бути визначені настільки точно, щоб інші дослідники могли їх виміряти і протестувати теорію, яка на них будується.
- *Простота*: коли існують численні пояснення певного феномену, науковці повинні завжди приймати найпростіше й найбільш «економне» з точки зору логіки пояснення. Цей концепт називається простотою, або «бритвою Оккама». Ця характеристика утримує науковців від побудови занадто складних і зарозумілих теорій із нескінченним числом концептів і зв'язків, які можуть пояснити все потроху й нічого конкретно.
- *Можливість спростування*: теорія повинна формулюватися в такий спосіб, щоб її можна було спростувати. Теорії, які не можуть бути перевірені чи спростовані, не є науковими теоріями. Теорія, що викладена з використанням неточних термінів і концепти якої неможливо виміряти, не є науковою теорією. Наприклад, ідеї Зігмунда Фрейда щодо психоаналізу потрапляють у цю категорію і, відповідно, не можуть вважатися теорією, хоча психоаналіз може мати практичне застосування в лікуванні деяких типів захворювань.

Будь-яка галузь досліджень, яка не дозволяє за допомогою наукового методу протестувати свої базові закони чи теорії, не може називатися наукою. Наприклад, теологія (дослідження релігії) не є наукою, тому що теологічні ідеї (такі, як існування Бога) не можуть бути протестовані незалежними спостерігачами, використовуючи відтворюваний, точний і економний метод, який можна спростувати. Аналогічно, мистецтво, музика, література чи юриспруденція не є науками, хоча вони є творчими видами діяльності.

Науковий метод по відношенню до соціальних наук включає численні наукові підходи та техніки, такі як якісні і кількісні дані, статистичний аналіз, експерименти, виробничі дослідження, кейси і т.п. Однак потрібно розуміти, що науковий метод діє, головним чином, на емпіричному рівні досліджень, тобто стосується того як проводити спостереження, аналізувати та

інтерпретувати отримані результати. Лише незначною мірою науковий метод безпосередньо застосовується на теоретичному рівні, який є найбільш складною частиною наукового дослідження.

1.5 Форми розвитку наукових знань

Метою науки є створення наукових знань. **Наукове знання** – це сукупність законів і теорій, що пояснюють певний феномен (подію, явище) чи процес, які є об'єктами дослідження, і здобувається завдяки застосуванню наукових методів.

Будь-яке наукове пізнання починається з встановлення окремих, часом не пов'язаних між собою фактів, які поступово накопичуються, систематизуються, узагальнюються, стаючи основою для розвитку теоретичних уявлень в певній галузі знань. Саме **науковий факт** – подія чи явище – є первинним елементом процесу пізнання і реальною основою всіх наукових результатів і висновків. Наукові факти відрізняються від побутових тим, що вони можуть бути перевіреними і підтвердженими.

Закони – це певні сталі й повторювані співвідношення між подіями, явищами чи процесами. Серед багатьох сформованих наукою законів виокремлюють спільні (фундаментальні), загальні та часткові. *Фундаментальні (спільні) закони* виявляються в усіх сферах буття (наприклад, закони і принципи самоорганізації та еволюції). *Загальні закони* стосуються певних галузей і деякою мірою суміжних наукових галузей. Наприклад, закони збереження, спрямованості процесів, періодичності виявляються в усіх природничих науках і частково в гуманітарних. *Часткові (спеціальні) закони* діють в окремій галузі, наприклад, закон генетики – в біології, закони Ньютона, Ейнштейна – у фізиці, закон зростаючих потреб, накопичення капіталу – в економіці.

Важливим елементом теоретичного відтворення дійсності є наукова концепція, яка на основі певної ідеї об'єднує систему поглядів і теоретичних положень щодо об'єкта дослідження. **Концепція** – система поглядів, теоретичних положень, основних думок щодо об'єкта дослідження, які об'єднані певною головною ідеєю. Спроможність наукової теорії адекватно відобразити сутність явищ і процесів, глибина її висновків значною мірою залежать від зрілості і досконалості наукових *понять*, якими вона оперує.

Науковий рівень теорій, ступінь їх обґрунтованості слугують тим фундаментом, на якому відбувається розвиток наукових знань.

Теорії можуть бути визначені як системні пояснення досліджуваних феноменів чи процесів. Наприклад, у фізиці закони руху Ньютона є прикладами теорії. Подібні теорії є і в соціальних науках. Наприклад, теорія когнітивного дисонансу в психології пояснює як люди реагують, коли їхні спостереження за певними подіями чи явищами розходяться з тим, що вони очікували побачити, теорія загального покарання пояснює, чому деякі люди скоюють злочини, використовуючи не ліцензовані версії програмного забезпечення, теорія запланованої поведінки пояснює, як люди у своєму повсякденному житті роблять свідомий вибір із декількох альтернатив і т.п.

Основні функції теорії:

Пояснювальна – наукове пояснення полягає в розкритті зв'язків між ще нез'ясованими фактами, явищами, процесами і вже відомими і поясненими.

Передбачувальна – рух від емпіричного факту до логічно стрункої системи наукового знання дозволяє не лише пояснити уже відомі явища, але й передбачити нові. Найбільші передбачувальні можливості властиві теоріям, які широко охоплюють певну сферу дійсності (теорія руху небесних тіл дозволяє передбачити сонячне і місячне затемнення, відкривати нові планети). *Синтезуюча* – кожна теорія певним чином впорядковує великий емпіричний матеріал, узагальнює його і постає як синтез інформації за єдиним принципом. Синтезуюча функція теорії особливо яскраво проявляється. Коли йде мова про сукупність теорій – теорія міжнародної торгівлі.

Методологічна – на основі теорій розвиваються нові методи вивчення довкілля. Економічна теорія з часом стала методологічною основою всіх економічних наук.

Практична – Г. Форд говорив: «нема нічого практичніше ніж добра теорія». Вислів підкреслює, що створення теорії не є самоціллю. Вона є потужним засобом розвитку практичної діяльності людини.

Мета наукових досліджень полягає в тому, щоб встановлювати закони та формулювати теорії, які можуть пояснити природні й соціальні феномени, або, іншими словами, здобувати наукові знання. Важливо розуміти, що таке знання може бути недосконалим і навіть далеким від істини. Іноді не існує єдиної універсальної істини, а є лише певний баланс «багатьох істин». Теорії, на яких базується наукове знання, є тільки поясненням окремого феномену,

що запропоноване вченими. Отже, можуть існувати кращі та гірші пояснення, залежно від того, наскільки добре вони відповідають реаліям і, відповідно, можуть бути кращі та гірші теорії. Прогрес науки відзначається рухом у часі від недосконалих теорій до більш досконалих у результаті ретельнішого спостереження, використання більш точного інструментарію та більш інформативних логічних суджень.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке наука і які функції вона виконує.
2. Охарактеризувати науку як продуктивну силу суспільства.
3. Розкрити сутність процесу пізнання.
4. Рівні пізнання: теоретичний і емпіричний.
5. Чим відрізняються теоретичний і емпіричний рівні пізнання.
6. В чому сутність індуктивного і дедуктивного досліджень.
7. Охарактеризувати основні форми розвитку знань і зв'язок між ними.

ТЕМА 2. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Загальна і часткова методологія

Виконуючи наукове дослідження, тобто пояснюючи сутність, характер тих чи інших наукових фактів, дослідник використовує певні наукові методи.

Методом називають:

- спосіб пізнання об'єктивної дійсності,
- сукупність прийомів, операцій, процедур, за допомогою яких виконується дослідження,
- спосіб дослідження наукових фактів,
- послідовність дій під час проведення теоретичного дослідження або практичної реалізації якогось явища чи процесу.

Поняття «методологія» ширше, ніж «метод». Під **методологією** розуміють:

- філософське вчення про методи пізнання, систему наукових принципів, форм і методів дослідження;
- галузь знань, що вивчає засоби, передумови і принципи організації пізнавальної і практично-перетворювальної діяльності людини;
- суму окремих методів, які застосовуються для проведення наукових досліджень у межах тієї чи іншої науки.

Традиційно проблеми методології розроблялися в межах філософії, але зараз методологія існує як окрема наукова дисципліна. Проблематика методології теж диференціюється. Серед проблем, які вона вивчає, – опис і аналіз етапів наукового дослідження, аналіз наукової мови; виявлення сфери застосування окремих процедур і методів; аналіз дослідницьких принципів, підходів і концепцій; обґрунтованість отриманих за їхньою допомогою результатів тощо.

Розвиток методології – це один із шляхів розвитку науки в цілому. Будь-яке наукове відкриття має не тільки предметний, а й методологічний зміст, бо воно пов'язане з критичним переглядом існуючого апарату понять, передумов і підходів до інтерпретації досліджуваних наукових фактів.

Розрізняють загальну і часткову методологію.

Загальна методологія – це матеріалістична діалектика і теорія пізнання науки в цілому. Це сукупність найбільш загальних принципів, засобів побудови знання, правил визначення понять, виводу одних знань з інших,

методів і прийомів наукового дослідження, що використовуються у всіх сферах науки.

Часткова методологія формується виходячи зі специфіки предмету вивчення окремих наук, особливостей пізнання процесів в конкретних галузях знань. Вона заснована на законах окремих наук, особливостях пізнання окремих явищ, обумовлена і пов'язана з принципами і методами конкретних наук.

Диференціація методології на загальну і часткову (окрему) не протиставляє їх, а доповнює і конкретизує. Справді, будь-яка наукова теорія, пояснюючи характер тих чи інших процесів дійсності, завжди пов'язана з використанням конкретних методів досліджень, водночас кожне наукове дослідження повинне відповідати вимогам загальної методології.

2.2. Принципи наукової методології

Наукова методологія спирається на певні принципи, серед яких найбільш важливими є принцип універсального взаємозв'язку, діалектичного протиріччя, єдності якісного і кількісного, діалектичного заперечення та відображення.

Принцип всезагального взаємозв'язку потребує повного всебічного обліку зв'язків і залежностей об'єкта. Відповідно до цього принципу, наукове дослідження, щоб уникнути однобічності у вивченні об'єкта, має врахувати всі його суттєві зв'язки з іншими об'єктами. Наприклад, досліджуючи господарську діяльність підприємства, необхідно проаналізувати його зв'язки з постачальниками, клієнтами, персоналом, партнерами, хоча, ступінь деталізації такого аналізу залежить від поставлених конкретних цілей.

Діалектичне протиріччя є внутрішнім самозапереченням, яке властиве всім об'єктам дослідження і передбачає одночасну єдність та антагонізм його елементів і характеристик. Діалектичні протиріччя є джерелом розвитку будь-якого об'єкта, а тому їх виявлення необхідне для розкриття сутності об'єкта. Наприклад, зв'язки підприємство – конкуренти, менеджер – підлеглий є діалектичними за своєю природою.

Принцип єдності якості та кількості визначається діалектичною природою буття і передбачає взаємозалежність цих категорій: накопичення кількісних змін приводить до виникнення нової якості. Якість і кількість є діалектично тотожними категоріями: кількість є фактором, що зумовлює

якість. Наприклад, поняття мале, середнє, велике підприємство (якісні категорії) диференціюють підприємства, що відрізняються за обсягом виробництва чи кількістю працюючих (кількісні категорії). Перехід кількісних змін у якісні є механізмом розвитку об'єкта дослідження. При цьому кількісні зміни відбуваються поступово, еволюційно, тоді як якісні – швидко, стрибкоподібно.

Принцип діалектичного заперечення означає необхідність дотримання спадковості при переході від старого до нового, від попереднього до наступного. Попереднє заперечується, але не абсолютно, а відносно, та не у всіх, а лише у визначених відношеннях. Відповідно до цього принципу розвиток будь-якого об'єкта дослідження відбувається циклічно, за спіраллю, при цьому на вищих стадіях розвитку спостерігається повторення деяких властивостей і характеристик, що мали місце на нижчих стадіях. Дія цього принципу виявляється в історичному аспекті – в цілісному, завершеному процесі розвитку. На кожній окремій стадії можна побачити лише окремі зміни як тенденції.

Відповідно до **принципу відображення** людське пізнання є цілеспрямованим процесом активного відображення об'єктивного світу свідомістю людини у формі суб'єктивних ідеальних образів.

Основними формами відображення є споглядання і мислення.

Споглядання включає 3 послідовних етапи:

1. *відчуття* – психічний процес відображення тих властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності, які безпосередньо впливають на органи чуттів.

2. *сприйняття* – формування чуттєво-наочних образів предметів або явищ дійсності у свідомості людини;

3. *уявлення* – збереження і відтворення образів предметів чи явищ у свідомості людини поза безпосереднім впливом їх на органи чуттів.

В результаті споглядання отримується конкретно-наочне знання про зовнішню сторону речей, одиничні явища.

Мислення включає формування понять, суджень, умовиводів. Воно пов'язане з абстрагуванням та узагальненням і надає досліднику знання загального, сутності явищ.

2.3. Суб'єкт, об'єкт і предмет наукового дослідження

Суб'єкт наукового дослідження – це окрема людина чи колектив, які виконують науково-дослідну роботу.

Статусу науковця як творчій особистості відповідають, насамперед, такі якості як яскравий інтелект, допитливість, високий рівень внутрішнього прагнення до нових знань, потяг до самоствердження, захопленість роботою, терпіння і наполегливість.

На сучасному етапі розвитку науки суб'єктом дослідження, як правило, виступає науковий колектив – група фахівців, що займаються науковими дослідженнями з певного напрямку.

Кожне наукове дослідження має свій об'єкт і предмет. **Об'єктом** наукового дослідження є певна частина дійсності – досить конкретний предмет або явище, які породжують проблемну ситуацію і на які спрямована пізнавальна діяльність дослідника з метою пізнання його суті, закономірностей розвитку і можливостей наступного використання в практичній діяльності.

Об'єкти наукового дослідження можна класифікувати за певними ознаками. Розрізняють, наприклад, об'єкти емпіричні і теоретичні. Емпіричні об'єкти, у свою чергу, поділяють на природні і штучні. Залежно від ступеня складності розрізняють об'єкти прості і складні. До простих належать об'єкти, що складаються з одного чи кількох елементів. Складні об'єкти – це об'єкти з невизначеною структурою, яку необхідно спочатку дослідити, а потім описати (наприклад, собівартість продукції, на формування якої впливають якість сировини, сукупність витрат на виробництво і реалізацію продукції тощо). Крім того, кожен об'єкт дослідження оточений певним середовищем, з яким він так чи інакше взаємодіє. Під середовищем розуміють все те, що оточує об'єкт дослідження або його елементи і певною мірою на них впливає. Завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити конкретні чинники, що впливають на об'єкт дослідження, і відібрати найбільш істотні з них. Це має велике практичне значення, оскільки впливає на ступінь достовірності результатів дослідження: якщо не врахований який-небудь істотний чинник, результати дослідження і зроблені на їхній основі висновки можуть бути неповними або хибними.

У пізнавальному процесі взаємодіють суб'єкт зі своїм прагненням нових знань і об'єкт як першоджерело знань. Суб'єкт вибирає об'єкт, спрямовує на об'єкт свої пізнавальні здібності. Об'єкт, у свою чергу, вимагає адекватних своїй сутності засобів вивчення.

Суб'єкт намагається отримати абсолютне, істинне знання. Проте через якісні зміни і самого об'єкта, і свідомості суб'єкта уявлення про об'єкт, його образи постійно уточнюються, змінюються і поступово замінюються новими. Наукова істина пізнається з певною мірою наближення, вона відносна і тимчасова.

Предметом дослідження є найбільш значущі властивості об'єкта, окремі його аспекти, сегменти чи взаємозв'язки, які підлягають вивченню. Предметом дослідження часто виступають причини виникнення певного процесу або явища, закономірності його розвитку, різноманітні властивості, якості, механізм функціонування тощо.

Об'єкт і предмет як категорії наукового процесу співвідносяться між собою як загальне і часткове. Наприклад, об'єктом дослідження на тему «Управління соціально-економічними інноваціями на промисловому підприємстві» виступають соціально-економічні інновації, предметом – управління соціально-економічними інноваціями.

Предмет дослідження визначається, насамперед, метою дослідження. Наприклад, якщо вивчається поведінка споживачів, результати навчання працівників або їхнє ставлення до нових технологій, тоді предметом дослідження будуть окремі особи, споживачі або працівники. Якщо вивчається командна робота в організаціях чи формування груп волонтерів, тоді предметом дослідження буде група. Якщо мета дослідження полягає в тому, щоб зрозуміти, як компанії можуть підвищити свою прибутковість або приймати виважені управлінські рішення, тоді предметом дослідження буде компанія. У цьому випадку, хоча рішення приймаються людьми, які працюють у компаніях, вважається, що вони представляють більшою мірою свої організації, а не самих себе. Якщо дослідження спрямоване на розуміння відмінностей у національних культурах різних країн, тоді предметом дослідження будуть країни. Неживі об'єкти теж можуть бути предметом дослідження соціальних наук. Наприклад, якщо дослідник зацікавлений у розумінні того, як зробити веб-сторінки в Інтернеті більш привабливими для користувачів, тоді предметом дослідження будуть веб-сторінки, а не

користувачі. Якщо ж вивчається процес передачі знань між компаніями, тоді предметом дослідження буде сукупність компаній, що передають й отримують знання.

Розуміння предмету дослідження може бути достатньо складним процесом. Наприклад, якщо необхідно дослідити, чому певні інновації є більш успішними, ніж інші, тоді предметом аналізу стає інновація. Однак, якщо необхідно дізнатися, чому деякі організації створюють інноваційні продукти частіше, ніж інші, тоді предметом дослідження стає організація. Отже, два пов'язаних дослідницьких питання в межах одного і того ж дослідження можуть мати два різних предмета дослідження.

Розуміння предмету дослідження є важливим, оскільки це визначає, якого типу дані потрібно зібрати для конкретного дослідження й де саме потрібно їх збирати. Якщо предметом аналізу є організація, то необхідно вимірювати змінні організаційного рівня, такі як розмір організації, прибуток, рентабельність чи організаційну структуру. Ці дані можуть надійти з різних джерел, таких як фінансові звіти чи інтерв'ювання керівного складу організації. Деякі змінні, наприклад, зарплата директора, можуть виглядати як змінна індивідуального рівня, однак фактично це може бути змінною організаційного рівня. Іноді можливо збирати дані з нижчих рівнів аналізу й потім переводити їх на більш високий рівень. Наприклад, щоб дослідити командну роботу в організаціях, можна провести анкетування учасників команд у різних командах, розрахувати середні значення визначених змінних, щоб створити узагальнений показник командного рівня (наприклад, групової солідарності чи конфліктності).

2.4 Парадигми соціально-економічних досліджень

Дизайн і проведення дослідження формуються на основі ментальних моделей, які ми використовуємо, щоб організувати процеси власного мислення і спостереження. Ці ментальні моделі або межі (системи переконань) називаються **парадигмами**.

Для різних етапів розвитку науки характерні свої парадигми, які об'єднують членів наукового співтовариства, що працюють в певному історичному середовищі. Слово «парадигма» було популяризоване Томасом Куном у його книзі «Структура наукових революцій» (1962), де він досліджував історію природничих наук для того, щоб виявити ті види

діяльності, які призвели до прогресу в науці. За Т. Куном поняття парадигми означає сукупність досягнень, що визнаються протягом певного проміжку часу науковою спільнотою з означеної проблематики як підґрунтя для подальших наукових та практичних досліджень та є домінуючими по відношенню до конкурентних теорій напрямками наукових досліджень [4, с.27]. Т. Гайдай вказує, що: «Парадигма – це прийнята науковою спільнотою теоретико-методологічна модель, зразок постановки і розв’язання наукових проблем. Вона становить певну метатеоретичну єдність і для певної спільноти вчених базується на спільних світоглядних, онтологічних і гносеологічних установках дослідників» [2, с.63]. Парадигми явно чи неявно проявляються в наукових поглядах і працях вчених, навчальній літературі, наукових традиціях, проблематиці і стандартах дослідження, методологічних підходах і методах.

Наші особисті парадигми нагадують своєрідні фільтри, які визначають, у яких кольорах ми бачимо навколишній світ, і як ми осмислюємо те, що бачимо (рис. 2.1). Для суб'єкта пізнання парадигма наче фільтр формує і коригує його уявлення про об'єкт дослідження.

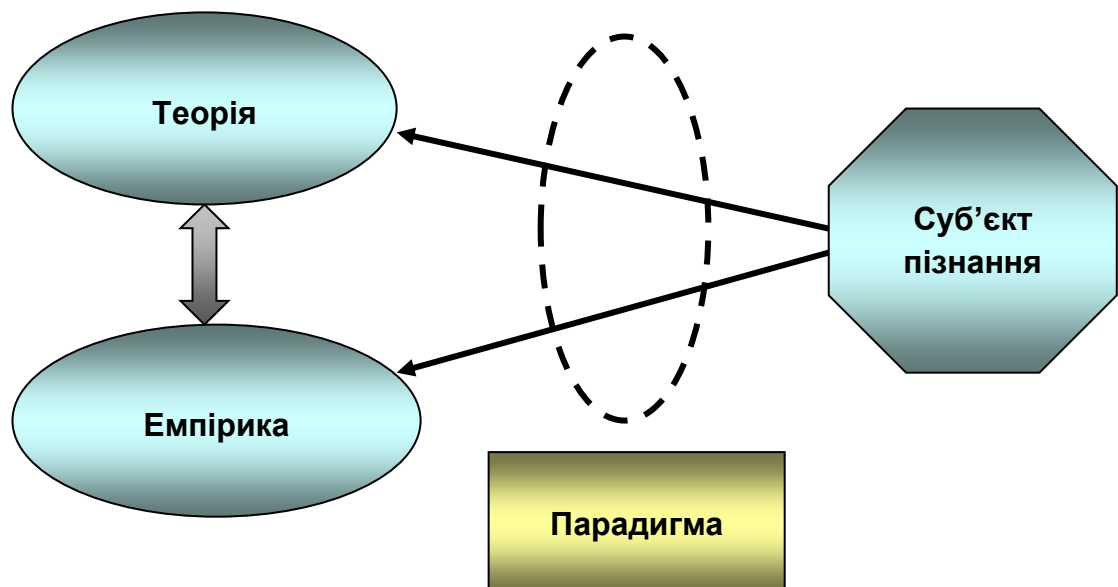

Рис 2.1. Парадигма як «фільтр» у науковому пізнанні [6, с 75].

Парадигми не завжди легко розпізнати, оскільки вони неявні, неочевидні і сприймаються на віру. Однак виявлення парадигм є ключем до розуміння й подолання розбіжностей в уявленнях людей стосовно одних і тих же подій чи явищ суспільства. Наприклад, у дослідженнях із соціальних наук для того, щоб

зрозуміти, чому впровадження нової технології було успішним в одній організації і зазнало поразки в іншій, дослідник, що дивиться на світ через «раціональні лінзи», буде шукати раціональне пояснення проблеми, наприклад, в неадекватній організації процесу впровадження чи низькій відповідності між технологією та контекстом завдання, для якого ця технологія призначалася. Інший дослідник, що дивиться на ту ж проблему через «соціальні лінзи», буде шукати соціальні проблеми, такі як недостатній рівень підготовки працівників, низька підтримка менеджменту, або невідповідна організаційна культура. Дослідник, який дивиться на проблему через «політичні лінзи», сконцентрується на особливостях організаційної політики, яка могла загальмувати процес упровадження технології. Отже, неусвідомлювані парадигми часто обмежують концепти, які дослідники обирають для виміру, коло їхніх спостережень і, відповідно, інтерпретацію досліджуваних явищ чи подій. Однак, ураховуючи складну природу соціальних феноменів, можливо, що всі вищевказані парадигми є тією чи іншою мірою правильними, і більш глибоке розуміння проблеми може потребувати розуміння й застосування численних парадигм.

Сьогодні серед дослідників соціальних наук є популярними дві парадигми: позитивізм і постпозитивізм. **Позитивізм**, що базується на роботах французького філософа Огюста Конта, залишався домінуючою парадигмою до середини XX ст. Згідно з цією парадигмою, наука, або процес генерування знання, має бути обмеженою тим, що можна спостерігати та вимірювати. Позитивізм прагне покладатися виключно на теорії, які можуть бути перевірені безпосередньо. Хоча спочатку позитивізм був спробою відокремити наукове пізнання від релігії (де передумови не можуть спостерігатися об'єктивно), позитивізм призвів до розвитку *емпіризму* чи сліпої віри в результати, отримані через спостереження, і відмови відбудь-яких спроб розширити висновки на інші факти, окрім досліджених. Оскільки людські думки й емоції не піддаються безпосередньому вимірюванню, їх вважали некоректними об'єктами наукового дослідження. Розчарування в жорсткій емпіричній природі позитивістської філософії призвело до розвитку **постпозитивізму**, чи постмодернізму протягом середини-кінця XX ст. Важливим положенням постпозитивізму є те, що обґрунтовані пояснення соціальних явищ і подій можуть бути зроблені на основі поєднання емпіричних спостережень із логічним мисленням. Постпозитивісти

розглядають наукові закономірності не як щось однозначно визначене, а скоріше ймовірне (тобто те, що формується під впливом численних обставин), і часто намагаються виявити ці обставини, щоб краще зрозуміти реалії соціального світу. У подальшому постпозитивізм розпався на два окремих напрями – *суб'єктивістів*, які розглядають світ скоріше як суб'єктивну конструкцію суб'єктивного людського мислення, ніж об'єктивну реальність; і *критичних реалістів*, які вважають, що є одна реальність, незалежна від мислення людини, однак її неможливо пізнати з високим ступенем визначеності.

Баррел і Морган (1979) у своїй епохальній книзі «Соціальні парадигми й організаційний аналіз» припустили, що спосіб, за допомогою якого дослідники соціальних наук уявляють і досліджують соціальні феномени, формується двома наборами філософських припущень: онтологія і епістемологія. **Онтологія** відноситься до наших припущень стосовно того, як ми бачимо світ, а саме, чи складається світ, головним чином, із соціального порядку або постійних змін. **Епістемологія** відноситься до наших припущень стосовно найкращого способу пізнання світу, а саме, чи звертаємось ми до об'єктивного або суб'єктивного підходу в пізнанні соціальної реальності. Використовуючи ці два набори припущень, можна виділити чотири категорії досліджень соціальних наук (рис. 3.1).

Якщо для дослідника світ складається, головним чином, із соціального порядку (онтології), і він націлений на вивчення паттернів впорядкованих подій чи процесів, уважаючи найкращими способами дослідження дійсності об'єктивні підходи, які є незалежними від особи дослідника, (наприклад, використовуючи стандартизовані інструменти збору даних – анкети), то це означає, що він звертається до парадигми **функціоналізму**. Однак, якщо науковець вважає, що найкращим способом дослідження соціального порядку є суб'єктивна інтерпретація соціальних феноменів учасниками дослідження (наприклад, інтерв'ювання різних учасників і усунення відмінностей між їхніми відповідями шляхом використання власних суб'єктивних суджень), тоді науковець звертається до **інтерпретативної** парадигми. Якщо дослідник вважає, що світ складається з радикальних змін, намагається їх зрозуміти і прийняти, використовуючи об'єктивний підхід, то він дотримується парадигми **радикального структуралізму**. Якщо ж дослідник прагне

зрозуміти соціальні зміни, спираючись на суб'єктивні прогнози учасників дослідження, тоді він стоїть на позиціях парадигми **радикального гуманізму**.

Рис. 2.2 Чотири парадигми досліджень у соціальних науках

На сьогодні більшість соціальних досліджень наслідують природничі науки і дотримуються функціональної парадигми. Функціоналісти вважають, що соціальний устрій чи розвиток можна пояснити через властивості їхніх функціональних компонентів. Вони намагаються розділити проблему на окремі невеликі компоненти і детально досліджують один чи декілька з них, спираючись на об'єктивістські методи, такі як анкетні чи експериментальні дослідження. Однак із появою постпозитивістського мислення невелика, хоча і зростаюча чисельність дослідників намагається пояснити соціальний устрій, використовуючи суб'єктивістські методи, такі як інтерв'ювання й етнографічні дослідження. Радикальний гуманізм і радикальний структуралізм продовжують складати лише незначну частку соціальних досліджень, оскільки науковці більше зацікавлені в розумінні загальних закономірностей розвитку подій, явищ чи процесів, ніж випадкових феноменів. Разом із тим, при дослідженні причин соціальних змін на рівні окремих країн, можливо, радикальний гуманізм буде найбільш адекватним. Зазвичай соціальні й організаційні феномени включають як елементи стабільності, так і елементи змін. Наприклад, організаційний успіх у бізнес-середовищі залежить від формалізованих бізнес-процесів, робочих процедур та посадових обов'язків і водночас обмежений впливом динамічного комплексу факторів, таких як конкуренти, конкуруючі продукти та клієнтська база. Отже, цілісне й багатопланове розуміння соціальних феноменів вимагає

визнання та застосування мультипарадигмового підходу до проведення досліджень.

2.5 Побудова теорій в наукових дослідженнях

Наука – це знання, представлене як сукупність «теорій», що виникли шляхом застосування наукових методів. Теорії є поясненнями природних чи соціальних процесів, подій чи явищ. Теорії повинні скоріш пояснювати, чому щось відбувається, ніж описувати чи прогнозувати. Взагалі можливо прогнозувати події чи процеси, використовуючи набір прогностичних факторів (предикторів) без пояснення того, чому ці події сталися. Наприклад, маркетингові аналітики передбачають коливання на біржі, базуючись на ринкових повідомленнях, звітах про доходи провідних компаній, офіційних статистичних даних і звертаючись до раніше встановлених кореляційних зв'язків. Прогноз вимагає тільки кореляцій, тоді як пояснення вимагає казуїстики, або розуміння причинно-наслідкових зв'язків. Наукові теорії відрізняються від філософських та інших пояснень тим, що вони можуть бути емпірично протестовані з використанням наукових методів досліджень.

Пояснення можуть бути випадковими та закономірними. **Випадковими** (ідеографічними) називаються ті пояснення, що пояснюють окрему ситуацію чи подію дією нерегулярних, випадкових факторів. **Закономірні** (номотетичні) пояснення, навпаки, прагнуть пояснити велику групу ситуацій чи подій, а не лише окремі з них. Оскільки закономірні пояснення конструюються таким чином, що мають узагальнений характер для певних подій чи осіб, вони менш точні, менш повні й детальні. Водночас, вони пояснюють події «економно», застосовуючи тільки декілька змінних. Оскільки теорії також створюють, щоб надати узагальнені пояснення паттернам подій, процесів чи явищ, теоретичні пояснення загалом закономірні за своєю суттю.

Щоб зрозуміти, що таке теорія, важливо розуміти, що не є теорією. Теорія не є емпіричними даними, фактами, класифікацією чи таксономією. Дані, факти й результати відносяться до емпіричного рівня, або до рівня спостережень, тоді як теорії діють на концептуальному рівні й ґрунтуються скоріше на логіці, ніж на спостереженнях.

Використання теорій у дослідженнях відкриває багато переваг. По-перше, теорії відкривають внутрішню логіку, що лежить в основі феноменів

природи чи суспільства, пояснюючи що і чому є ключовими рушійними силами та ключовими результатами досліджуваного феномену, які процеси обумовлюють його виникнення й розвиток. По-друге, вони допомагають зрозуміти сутність феномену, синтезуючи попередні емпіричні дані в теоретичній структурі та погоджуючи суперечливі результати шляхом виявлення можливих факторів, що впливають на зв'язок між двома конструктами в різних дослідженнях. По-третє, теорії задають напрям подальших досліджень, допомагаючи встановити конструкти та зв'язки, що заслуговують на більш детальне вивчення. По-четверте, теорії можуть зробити внесок в побудову спільного знання, закриваючи прогалини між іншими теоріями і спонукаючи до переоцінки існуючих теорій у новому світлі.

Однак теорії теж мають свої обмеження. Як спрощені пояснення дійсності, вони не завжди адекватно розкривають причини конкретних досліджуваних феноменів, спираючись на обмежений набір конструктів і зв'язків. Теорії створюються для простих і економних пояснень, тоді як дійсність може бути набагато складнішою. Окрім того, теорії можуть накладати свого роду «шори», обмежуючи поле зору дослідника. У результаті залишаються непоміченими важливі риси феноменів, які не визначені конкретною теорією.

Концепти, конструкти та змінні

Більш формально **теорія** є системою конструктів (концептів) і теоретичних положень (зв'язків між цими конструктами), що спільно представляють логічне, систематичне і всебічне пояснення досліджуваного феномену в межах певних припущень й умов¹.

Наукові дослідження намагаються бути пояснювальними, у тому сенсі, що вони шукають потенційні пояснення природних чи соціальних феноменів, які вони досліджують. Пояснення вимагають розвитку **концептів**, або узагальнених властивостей чи характеристик, пов'язаних із об'єктами, подіями чи індивідами. Концепт (за значенням це слово близьке до поняття) є мисленним утворенням, яке в процесі мислення заміщує уявлення науковця про реальний об'єкт. Об'єкти на зразок людини, компанії чи країни не є концептами, однак їхні специфічні характеристики чи поведінка, такі як

¹Bacharach S. B. Organizational Theories: Some Criteria for Evaluation / S. B. Bacharach//Academy of Management Review . – 1989. – Vol. 14:4.– P. 496-515.

ставлення до інновацій, стратегія розвитку чи політика зайнятості, можуть розглядатися як концепти.

Свідомо чи ні, ми використовуємо різні види концептів у своїх щоденних комунікаціях. Деякі з цих концептів розвивалися протягом тривалого часу завдяки використанню спільної мови. Іноді дослідники запозичують концепти з інших дисциплін чи мов для пояснення досліджуваного феномену. Наприклад, ідея гравітації, запозичена з фізики, може знайти застосування в роздрібній торгівлі, щоб описати чому споживачі «тяжіють» до певних магазинів, які вони вподобали. Аналогічно, концепт відстані може бути використаний, щоб пояснити ступінь соціальної відчуженості між двома працівниками, які працюють в одному відділі. Іноді ми створюємо наші власні концепти для опису характеристик, які не були раніше описані. Наприклад, технострес – це новий концепт, що стосується розумового стресу, із яким стикається той, хто в стислі терміни має опанувати нову технологію.

Концепти можуть мати різний рівень абстрактності. Деякі концепти, наприклад, розмір організації, дуже точні й об'єктивні, тоді як інші, наприклад, креативність організації є більш абстрактними та складними для уявлення. **Конструкт** – це абстрактний концепт, який спеціально обраний чи створений, щоб пояснити даний феномен. Конструкт може бути простим концептом, (наприклад, розмір організації), або комбінацією з декількох концептів. Наприклад, конструкт письмова комунікативна здібність може складатися з декількох концептів, що лежать в його основі – словниковий запас, орфографія і синтаксис. Якщо розмір організації є одновимірним, то комунікативна здібність є багатовимірним конструктом, тобто таким, що складається з багатьох концептів, які лежать у його основі. Відмінність між конструктами й концептами є зрозумілішою в багатовимірних конструктах, де абстракція вищого рівня називається конструктами, тоді як абстракція нижчого рівня називається концептами. Однак ця відмінність стає майже непомітною у випадку одновимірних конструктів.

Конструкти, що використовуються в наукових дослідженнях, повинні мати точні й однозначні визначення, які можуть бути використані іншими дослідниками, щоб точно розуміти, що вони означають. Наприклад, конструкт «дохід організації», який здається начебто простим, насправді може означати

місячний чи річний дохід, дохід до чи після оподаткування, а тому не є ні точним, ні однозначним.

Існує два типи визначень: словникові і операціональні. Згідно з більш відомим словниковим визначенням, конструкт часто визначається через синоніми. Наприклад, ставлення може бути визначене як почуття, уявлення про цінності, переконання, погляди, а також конкретні пристрасті та інтереси, що поділяються людиною. У свою чергу почуття можуть визначатися як ставлення і т.п. Такі визначення циклічної природи не є особливо корисними в наукових дослідженнях для встановлення значення і сутності конструкту. Наукове дослідження вимагає **операціональних (робочих) визначень**, які характеризують конструкти стосовно того, як вони будуть вимірюватися на емпіричному рівні. Наприклад, операціональне визначення такого конструкту як температура повинно точно вказати, у якій шкалі – за Цельсієм, Фаренгейтом чи Кельвіном – буде вимірюватися температура. Такий конструкт як дохід має бути визначений стосовно того, який саме дохід буди досліджуватися – місячний, річний, до чи після оподаткування. Очевидно, що такі конструкти як компетентність, мотивація чи творчий потенціал визначити на операціональному рівні досить проблематично.

Термін, який часто пов'язаний та іноді неправильно вживається замість конструкта, – це змінна величина. Якщо говорити з позицій етимології, змінна величина є певною кількістю, яка може змінюватися (наприклад, від низьких до високих чи від негативних до позитивних значень і т.п.), на відміну від констант, що не змінюються. Однак у наукових дослідженнях **змінна** є вимірюваним показником абстрактного конструкту. Як абстрактні величини, конструкти не можна виміряти безпосередньо, отже необхідно звертатися до величин, які їх представляють, тобто до змінних. Наприклад, інтелект індивідуума часто вимірюють за шкалою коефіцієнта інтелекту. У цьому випадку інтелект є конструктом і бал IQ є змінною, що вимірює цей конструкт. Залежно від того, наскільки добре IQ вимірює інтелект, бал IQ може бути гарним чи поганим показником цього конструкту. Як показано на рис. 2.3, наукове дослідження виконується у двох площинах: теоретичній та емпіричній. Конструкти визначаються в теоретичній (абстрактній) площині, тоді як змінні є операціональними і вимірюються в емпіричній площині. Для наукового мислення потрібно мати здатність легко переходити з однієї площини в іншу.

Рис. 2.3 Теоретичний та емпіричний рівні дослідження [1]

Залежно від мети застосування, змінні величини можна класифікувати на незалежні, залежні, змінні-посередники, модератори і контрольовані. Змінні, що пояснюють інші змінні, називаються **незалежними**. Змінні, що пояснюються іншими змінними, називаються **залежними**. Змінні, які пояснюються незалежними змінними і водночас самі пояснюють залежні змінні, називаються **змінними-посередниками** (або медіаторами). Змінні, які впливають на зв'язок між незалежними і залежними змінними, називаються **модераторами**. Наприклад, якщо стверджується, що вищий рівень інтелекту є причиною кращих успіхів у навчанні студентів, тоді інтелект є незалежною, а успішність навчання залежною змінною. Також можуть бути інші сторонні змінні, які не потрібні у поясненні даної залежної величини, однак мають певний вплив на залежну величину. Такі змінні в науковому дослідженні мають контролюватися, а тому називаються **контрольованими**.

Щоб зрозуміти відмінності між цими типами змінних, розглянемо приклад, наведений на рис 2.4. Якщо ми вважаємо, що рівень інтелекту впливає на (чи пояснює) академічні успіхи студентів, тоді такий показник інтелекту як IQ є незалежною змінною, а показник академічних досягнень (середній бал диплому) є залежною змінною. Якщо ми вважаємо, що ефект інтелекту на академічні досягнення також залежить від зусиль, які докладає студент у процесі навчання (тобто серед двох студентів із однаковим рівнем інтелекту студент, який докладає більше зусиль, досягає кращих результатів у навчанні, ніж той, хто докладає менше зусиль), тоді зусилля стають змінною-модератором. Якщо академічні досягнення вважаються проміжним кроком до отримання більш високих доходів у майбутньому, тоді академічні досягнення стають змінною-посередником у зв'язку між інтелектом і потенціалом

доходів. Отже, змінні визначаються як незалежні, залежні, посередники чи модератори залежно від природи зв'язків між ними. Загальна мережа зв'язків між набором пов'язаних конструктів називається **номологічною мережею** (див. рис. 2.4). Дослідницьке мислення вимагає не тільки здібності встановити конструкти на основі емпіричних спостережень, але й здібності створити мислену номологічну мережу, що поєднує абстрактні конструкти.

Рис.2.4 Номологічна мережа конструкту «інтелект» [1]

Теоретичні положення й гіпотези

Рис. 2.4. показує, як теоретичні конструкти, такі як інтелект, зусилля, академічні досягнення та потенціал доходів пов'язані між собою в номологічній мережі. Кожний із цих зв'язків становить певне теоретичне положення. Шукаючи пояснення досліджуваного феномену чи процесу, не буде адекватним лише ідентифікувати ключові концепти й конструкти, що їх зумовлюють. Потрібно ідентифікувати та встановити характер, або паттерни зв'язків між цими конструктами. Такі паттерни зв'язків називаються теоретичними положеннями. **Теоретичне положення** – це попередній і гіпотетичний зв'язок між конструктами, який формулюється в декларативній формі. Наведемо приклад теоретичного положення: «зростання інтелекту студентів призведе до зростання їхніх академічних досягнень». Таке декларативне твердження не обов'язково має бути істинним, однак воно обов'язково підлягає емпіричній перевірці з використанням реальних даних, щоб можна було встановити його істинність. Теоретичні положення зазвичай отримують, базуючись на логіці (дедукції) чи емпіричних спостереженнях (індукції).

Оскільки теоретичні положення є зв'язками між абстрактними конструктами, вони не можуть бути перевірені безпосередньо. Натомість, вони тестуються опосередковано шляхом дослідження зв'язку між відповідними змінними, які їх представляють. Емпіричне формулювання

теоретичних положень стосовно зв'язку між змінними називається **гіпотезою** (див. рис. 2.1). Оскільки бали IQ і середній бал за дипломом є операціональними показниками інтелекту та академічних досягнень відповідно, сформульоване вище теоретичне положення може бути виражене у формі гіпотези: «Збільшення балу IQ студента призводить до збільшення середнього балу диплому». Теоретичні положення формулюються в теоретичній площині, тоді як гіпотези – в емпіричній (див. рис. 2.3). Отже, гіпотези підлягають емпіричній перевірці, щоб встановити чи є відповідне теоретичне положення вірним.

Гіпотези можуть бути сильними і слабкими. Гіпотеза «Бали IQ студентів пов'язані з їхніми академічними успіхами» є прикладом слабкої гіпотези, оскільки вона не вказує ні на напрям гіпотези (зв'язок має бути позитивним чи негативним), ні на її причини (тобто, інтелект є причиною академічних досягнень чи, навпаки, академічні досягнення зумовлюють інтелект). Сильнішою гіпотезою буде така: «Бали IQ студентів позитивно пов'язані з їхніми академічними досягненнями», яка вказує на напрям, але не на причину. Кращою гіпотезою буде наступна: «Бали IQ студентів мають позитивний ефект на їхні академічні досягнення», яка вказує і на напрям зв'язку, й на причину, тобто інтелект зумовлює академічні досягнення, а не навпаки. Позначки на рис. 2.2 вказують на напрям відповідних гіпотез.

Також необхідно відзначити, що наукові гіпотези повинні чітко вказувати незалежні та залежні змінні. Із останнього формулювання гіпотези «Бали IQ студентів мають позитивний ефект на їхні академічні досягнення» зрозуміло, що інтелект є незалежною змінною («причиною»), а академічні досягнення є залежною змінною («ефектом»). Далі також зрозуміло, що ця гіпотеза може бути оцінена щодо її істинності: вона є істинною, якщо вищий рівень інтелекту призводить до вищих академічних досягнень, і вона є хибною, якщо високий рівень інтелекту не має впливу або веде до гірших академічних досягнень. У подальшому буде показано, як емпірично тестувати такі причинно-наслідкові зв'язки. Формулювання на кшталт «студенти зазвичай інтелектуально обдаровані» або «усі студенти можуть досягти високих академічних досягнень» не є науковими гіпотезами, оскільки вони не вказують на залежні та незалежні величини, як і на напрям зв'язку, а отже, і не можуть бути оцінені як істинні чи хибні.

Побудова блоків теорії

Девід Уеттен (1989) припустив, що теорія складається з чотирьох блоків: конструкти, теоретичні положення, логіка й обмежувальні умови (припущення). Конструкти вказують, що саме відображають теорії, тобто які концепти важливі для пояснення досліджуваного феномену. Теоретичні положення відображають, як саме концепти пов'язані між собою. Логіка відповідає на питання, чому саме ці концепти пов'язані, вона представляє пояснення, що лежить в основі теорії. Без логіки теоретичні положення будуть випадковими, суб'єктивними та беззмістовними, а отже, не можуть бути поєднані в єдину «систему теоретичних положень», що є серцем теорії. Обмежувальні умови (припущення) з'ясовують обставини, за яких концепти та зв'язки між ними працюють. Всі теорії обмежені припущеннями стосовно цінностей, часу та форми, а також умовами, які визначають межі застосування теорії. Наприклад, багато економічних теорій припускають, що люди є раціональними (чи досить раціональними істотами), а тому, щоб зрозуміти поведінку людей, теорії звертаються до максимізації корисності, базуючись на співвідношенні витрат і результат. Теорії можуть спиратися на неявні культурні припущення (наприклад, якщо вони застосовуються до особистої чи колективної культури), просторові припущення (наприклад, якщо вони застосовуються до певних громад, і не застосовуються до інших) і т.п. Якщо теорія застосовується чи перевіряється належним чином, всі неявні припущення, які формують межі використання теорії, мають бути належним чином зрозумілі.

Ознаки хорошої теорії

Теорії представляють собою спрощене і часто неповне пояснення складних соціальних реалій, а тому можуть надавати краще чи гірше пояснення соціальних явищ і, відповідно, бути «хорошими» чи «поганими». Як оцінити, наскільки хорошою є теорія? Для цього були запропоновані різні критерії, найбільш важливі з яких наведені нижче:

- **Логічна узгодженість.** Чи не існує логічних протиріч між конструктами, теоретичними положеннями, обмежувальними умовами і припущеннями? Якщо деякі з цих будівельних блоків теорії неузгоджені між собою (наприклад, якщо теорія передбачає раціональність, однак деякі конструкти представляють нераціональні концепти), тоді теорія є недосконалою.

- **Пояснювальна потужність.** В якій мірі дана теорія пояснює чи прогнозує реальність? Хороші теорії, вочевидь, пояснюють досліджуваний феномен краще, ніж погані, що часто вимірюється коефіцієнтом детермінації в регресійному аналізі.
- **Можливість спростування.** Британський філософ Карл Поппер у 1940-х рр. стверджував, що теорії валідні, якщо вони можуть бути спростовані. Можливість спростування забезпечує, що теорія потенційно відхиляється, якщо емпіричні дані не узгоджуються з теоретичними положеннями, які можуть бути емпірично перевірені. Тавтології, на кшталт «день, коли температура повітря висока, є спекотним днем», не можуть бути перевірені емпірично, тому що спекотний день визначається і оцінюється як день з високою температурою повітря, отже, такі твердження не можуть вважатися теоретичними положеннями. Можливість спростування вимагає наявності альтернативних пояснень, забезпечує адекватну вимірюваність конструктів і т.п. Однак відзначимо, що твердження «теорія може бути спростованою» не означає, що теорія повинна бути спростованою. Якщо теорія дійсно спростовується на основі емпіричних доказів, тоді, вірогідно, проблема в поганій теорії!
- **Економічність.** Економічність досліджує, наскільки феномен пояснюється певною кількістю змінних. Концепт був запропонований англійським логіком Вільямом Оккамом у XIVст. і тому часто називається «бритва Оккама». Він стверджує, що серед конкуруючих пояснень, що задовільно пояснюють досліджуваний феномен, найпростіша теорія, яка використовує найменшу кількість змінних, або найменшу кількість обмежень, є найкращою. Пояснення складних соціальних феноменів завжди може бути ускладнене введенням все нових і нових конструктів. Однак такий підхід суперечить меті отримання такої теорії, яка є найпростішим і найбільш загальним поясненням дійсності. Економічність пов'язана зі ступенем свободи даної теорії. Економічні теорії мають вищий ступінь свободи, що дозволяє узагальнювати їх до рівня інших контекстів, умов і досліджуваних об'єктів.

Підходи до створення теорій

Як дослідники створюють теорії? Стейнфельд і Фальк (1990)² рекомендують чотири підходи до створення теорій. Перший полягає в побудові теорій індуктивно, спираючись на паттерни подій чи процесів, що спостерігаються в емпіричних дослідженнях. Такий підхід називається «обґрунтованою побудовою теорії», тому що теорія ґрунтується на емпіричних спостереженнях. Підхід значно залежить від здібностей дослідника до спостереження та інтерпретації, а отримана теорія може бути суб'єктивною й такою, яку неможливо спростувати. Крім того, спостереження окремих паттернів подій не обов'язково призводить до побудови теорії, якщо дослідник не здатний надати адекватне пояснення подій, що спостерігаються. Цей підхід буде розглянутий детальніше в матеріалах цього розділу, присвячених якісному аналізу.

Другий підхід до побудови теорій полягає в проведенні концептуального аналізу знизу вгору для ідентифікації різних наборів факторів, що впливають на досліджуваний феномен, використовуючи визначені структури. Однією такою структурою може бути проста структура типу «вхід-процес-вихід», де дослідник може вивчити різні категорії вхідних даних, таких як особистісні, організаційні і/чи технологічні фактори, що потенційно можуть бути пов'язані з досліджуваним феноменом, і описати процеси, що пов'язують ці фактори з досліджуваним феноменом. Це також індуктивний підхід, який значно залежить від індуктивних здібностей дослідника, а інтерпретація – від його попередніх знань щодо досліджуваного феномену.

Третій підхід до побудови теорій – це поширення чи модифікація існуючих теорій для пояснення нового контексту, наприклад, поширення теорії індивідуального навчання для пояснення організаційного навчання. Коли робиться таке поширення, одні концепти, положення і/чи обмежувальні умови старої теорії можуть залишитися без змін, тоді як інші модифікуються відповідно до нового контексту. Такий дедуктивний підхід примножує широкий набір соціальних теорій, що були розвинуті попередніми дослідниками, і є ефективним шляхом побудови нових теорій на основі існуючих.

²Steinfeld C.W., Fulk J. The Theory Imperative / Organizations and Communications Technology, C.W. Steinfeld, J. Fulk (eds.). – Newbury Park, CA: Sage Publications. – 1990.

Четвертий підхід полягає в застосуванні існуючих теорій у зовсім новому контексті, на підставі структурної схожості між двома контекстами. Цей підхід покладається на мислення за аналогією і, можливо, є найбільш креативним шляхом теоретизування з використанням дедуктивного підходу. Наприклад, Маркус (1987)³ запропонувала теорію критичної маси в зростанні мереж, використовуючи схожість за аналогією між ядерним вибухом і неконтрольованим ростом мереж чи заснованих на мережах бізнес-структурах. Як ядерний вибух вимагає критичної маси радіоактивної речовини, так і, за теорією Маркус, мережа вимагає критичної маси користувачів для забезпечення її росту, і без такої критичної маси користувачі можуть залишити мережу, спричинивши можливу смерть цієї мережі.

Запитання для самоконтролю

1. Загальна і часткова методологія. Їх порівняльний аналіз.
2. Охарактеризувати поняття конструкти, концепти, змінні. Навести приклади.
3. Назвіть види змінних і їх співвідношення між собою. Номологічна мережа конструктив.
4. Сутність наукового положення та гіпотези. Їх зв'язок і відмінності. Навести приклади.
5. Розкрити сутність поняття парадигма. Навести приклади.
6. Парадигми в соціальних дослідженнях за Т.Куном.
7. Позитивізм і постпозитивізм як парадигми наукових досліджень
8. Що таке теорія і які функції вона виконує.
9. Охарактеризуйте основні блоки теорії.
10. Наведіть ознаки хорошої теорії.

³Markus M. L. Toward a 'Critical Mass' Theory of Interactive Media: Universal Access, Interdependence, and Diffusion / M. L. Markus // Communication Research. — 1987. — Vol. 14:5. — P. 491-511.

ТЕМА 3. ДИЗАЙНИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1. Позитивістські та інтерпретативні дизайни дослідження

Дизайн дослідження – це комплексний план для збору даних в емпіричному дослідженні. Це своєрідна «мапа» для проведення емпіричних досліджень спрямована на те, щоб відповісти на конкретні питання дослідження або протестувати конкретні гіпотези, і має визначити щонайменше три процеси: 1) процес збору даних; 2) процес вибору чи розроблення інструментів дослідження; 3) процес формування вибірок.

У загальному сенсі методи збору даних можуть бути згруповані у дві великі категорії: позитивістські та інтерпретативні. Позитивістські методи, такі як лабораторні експерименти й анкетні дослідження, спрямовані на тестування теорій (чи гіпотез), тоді як інтерпретативні методи, такі як дослідження дією й етнографія спрямовані на створення теорій. **Позитивістські методи** спираються на дедуктивний підхід до досліджень, починаючи від теорії та тестування теоретичних постулатів із використанням емпіричних даних. **Інтерпретативні методи**, навпаки, спираються на індуктивний підхід, який бере початок у даних, і намагаються побудувати теорію про досліджувані об'єкти на основі отриманих емпіричних даних.

Відмінності між позитивістськими та інтерпретативними дослідженнями

Ці дослідження мають фундаментальні відмінності на рівні парадигми в онтологічних й епістемологічних припущеннях, наведених вище (див. тему 2), і, відповідно, відрізняються в деяких інших аспектах.

По-перше, інтерпретативне дослідження застосовує стратегію теоретичного формування вибірок, при якій місце дослідження, респонденти та ситуації добираються, виходячи з теоретичних міркувань, таких як відповідність досліджуваного феномену меті дослідження (наприклад, практики сталого розвитку можуть досліджуватися лише в компаніях, де ці практики впроваджені) чи наявність певних характеристик, які роблять їх найбільш доречними для проведення дослідження. Позитивістські дослідження, навпаки, звертаються до випадкового формування вибірок із генеральної сукупності, щоб потім досягти можливості узагальнення даних. Отже, на відміну від позитивістських досліджень, формування вибірок за зручністю та невеликі за розміром вибірки вважаються прийнятними в

інтерпретативних дослідженнях, якщо вони відповідають сутності й меті дослідження.

По-друге, в інтерпретативних дослідженнях роль дослідника значно зростає. При застосуванні етнографії, дослідження дією чи спостереження дослідник стає фактично частиною соціального феномену, і його специфічна роль та участь у дослідницькому процесі повинні бути чітко визначені під час аналізу даних. При застосуванні інших методів, таких як кейс-дослідження, дослідник повинен займати нейтральну позицію, щоб зберегти неупереджений погляд на ситуацію під час збору та аналізу даних. У позитивістських дослідженнях дослідник не втручається в перебіг досліджуваного феномену, є незалежним щодо контексту дослідження, що повинно не допустити похибки при зборі й аналізі, пов'язаної з особистістю дослідника.

По-третє, інтерпретативний аналіз є більше цілісним і контекстуальним. Інтерпретативні пояснення більше фокусуються на мові і значенні з точки зору учасників соціального феномену, на відміну від статистичного аналізу, який інтенсивно використовується в позитивістських дослідженнях. Точність в інтерпретативних дослідженнях розглядається в термінах систематичного й прозорого підходу до збору й аналізу даних, а не в термінах статистичних тестів для оцінки валідності конструктів чи оцінки істотності.

Нарешті, в інтерпретативних дослідженнях збір й аналіз даних можуть виконуватися одночасно й за необхідності повторюватися. Наприклад, дослідник може проводити інтерв'ю та кодування даних до початку нового інтерв'ю. Одночасний аналіз допомагає досліднику коригувати перебіг інтерв'ю, уносити зміни в протокол дослідження, щоб краще виявити характерні риси досліджуваного феномену. Дослідник може навіть переформулювати мету дослідження, якщо в ході проведення інтерв'ю стає зрозумілим, що такі зміни допоможуть отримати більш цікаві з наукової точки зору результати. Це дуже цінна, але часто недооцінювана перевага інтерпретативних досліджень, якої немає в позитивістських дослідженнях, де дослідницький проект не може змінюватися чи удосконалюватися після початку збору даних.

Інтерпретативні дослідження мають декілька унікальних **переваг**:

1. вони найбільш доречні для виявлення прихованих причин складних, суперечливих і багатозначних соціальних процесів, таких як відносини між

компаніями або внутрішня політика компанії, де кількісні докази можуть бути хибними, неточними або недоступними;

2. вони часто допомагають у побудові теорії в тих галузях, де теоретичні напрацювання відсутні чи знаходяться на початкових етапах формування;
3. вони доречні для дослідження контекстуально обумовлених, унікальних подій та процесів. По-четверте, інтерпретативні дослідження можуть допомогти у виявленні цікавих наукових проблем для подальших наукових досліджень.

Водночас, інтерпретативні дослідження мають свої **обмеження**:

1. вони є більш ресурсозатратними порівняно з позитивістськими дослідженнями на етапі збору й аналізу даних. Невелика кількість даних можуть призвести до поспішних чи хибних припущень, тоді як велика кількість даних не завжди може бути ефективно оброблена дослідником;
2. інтерпретативні дослідження вимагають висококваліфікованих дослідників, які будуть здатні виявити й пояснити складні соціальні феномени з позиції учасників, узгодити їх різноманітні погляди й міркування, уникнувши перенесення власних оцінок і припущень на висновки дослідження;
3. усі учасники та джерела даних можуть бути не завжди надійними й добре обізнаними щодо досліджуваного феномену або навіть переслідувати власні неочевидні «політичні» цілі, що може призвести до неточних і навіть хибних висновків. Недовіра між учасниками й дослідником може завадити повному та відвертому висловлюванню думок, а побудова такої довіри вимагає часу. Важливою частиною роботи дослідника є вміння «читати між рядками» приховані мотиви та враження й зрозуміти істинну природу проблеми;
4. враховуючи високо контекстуальну природу висновків, що робляться в результаті проведення інтерпретативного дослідження, такі висновки часто складно підтвердити чи узагальнити;
5. інтерпретативні дослідження можуть іноді не надати відповіді на поставленні в дослідженні питання чи передбачити подальшу динаміку досліджуваного феномену.

Дуже часто позитивістські та інтерпретативні методи неправильно прирівнюються до кількісних і якісних досліджень. Кількісні та якісні методи відносяться до типу даних, що збираються (кількісні дані включають числові

дані, рейтингові бали і т.п., тоді як якісні дані включають інтерв'ю, спостереження і т.п.), і до того, як ці дані аналізуються (використовуючи кількісні методи, такі як регресійний аналіз, чи якісні техніки, такі як кодування). Позитивістське дослідження користується переважно кількісними даними, однак може залучати і якісні дані. Інтерпретативне дослідження покладається значним чином на якісні дані, хоча використання кількісних даних теж не виключається. Іноді одночасне використання кількісних і якісних даних може призвести до отримання унікальних інтуїтивних здогадок щодо природи складних соціальних феноменів, які не вдалося б отримати, збираючи лише дані одного типу, отже змішаний дизайн, що поєднує кількісні та якісні дані, часто є найбажанішим.

Найбільш поширені позитивістські та інтерпретативні дизайни досліджень наведені у табл. 3.1.

Таблиця 3.1 Приклади позитивістських та інтерпретативних дизайнів досліджень

Тип дизайну дослідження	Види
Позитивістські дизайни	лабораторні експерименти, виробничі експерименти, виробничі дослідження, анкетування, повторний аналіз даних, дослідження ситуацій (кейсів).
Інтерпретативні дизайни	дослідження ситуацій (кейсів), дослідження фокус груп, інтерв'ю, дослідження дією, феноменологія, етнографія.

Деякі поширені приклади позитивістських дизайнів включають лабораторні експерименти, виробничі експерименти та анкетування, повторний аналіз даних і дослідження ситуацій (кейсів), тоді як прикладами інтерпретативних дизайнів є дослідження ситуацій, феноменологія й етнографія. Зверніть увагу, що дослідження кейсів може використовуватися як для побудови, так і для тестування гіпотез, однак не одночасно. Не всі методики підходять для всіх видів наукових досліджень. Деякі методики, як,

наприклад, фокус-групи, краще підходять для пошукових досліджень, інші, як етнографія, - для описових досліджень, а, наприклад, лабораторний експеримент є найкращим для пояснювальних досліджень. Далі будуть описані деякі з найбільш корисних для дослідження організацій дизайнів.

3.2 Позитивістські дизайни дослідження

Експериментальні дослідження – це дослідження, спрямовані на тестування причинно-наслідкових зв'язків (гіпотез) у жорстко контрольованих умовах шляхом відділення причини від наслідку в часі. При цьому одна група досліджуваних (експериментальна група) піддається дії досліджуваного фактора, або причини, тоді як інша (контрольна група) – ні. Дослідником фіксуються усереднені результати, або наслідки в цих групах. Більш складні дизайни можуть включати декілька експериментальних груп. У **справді експериментальному дизайні** досліджувані повинні випадково розподілятися в групи. Якщо випадковий добір не можливий, тоді дизайн перетворюється на **квазі-експериментальний**. Експерименти можуть проводитися в спеціально створених умовах у лабораторії (лабораторні експерименти), або у виробничих умовах, наприклад, на певному підприємстві (виробничий експеримент). Лабораторні умови дозволяють досліднику ізолювати досліджувані показники та контролювати сторонні показники, що не завжди можливо у виробничих експериментах. Експериментальні дані аналізуються за допомогою кількісних статистичних методів. Важлива **перевага** експериментального дизайну полягає в його здатності ізолювати, контролювати та інтенсивно досліджувати невелику кількість показників, тоді як його **головний недолік** – складність узагальнення отриманих результатів, оскільки реальне життя часто набагато складніше (тобто, включає більше сторонніх величин), ніж штучні лабораторні умови.

Виробничі експерименти виконуються в реальних умовах, як то в організаціях, і мають високу внутрішню і зовнішню валідність. Однак виробничі експерименти проводяться доволі рідко, оскільки в реальних умовах складно забезпечити маніпулювання факторами і контроль побічних ефектів.

Виробничі дослідження не є експериментальними дизайнами, вони не контролюють і не маніпулюють незалежними величинами чи

умовами, однак вимірюють ці величини та перевіряють їх вплив, застосовуючи статистичні методи. Виробничі дослідження фіксують «моментальну фотографію» дій, переконань чи ситуацій із випадкової вибірки досліджуваних у виробничих умовах за допомогою анкетних опитувань, або, рідше – структурованих інтерв'ю. У **крос-секційних** виробничих дослідженнях незалежні та залежні величини вимірюються одночасно (наприклад, в одній анкеті), тоді як у **динамічних (longitudinal)** виробничих дослідженнях залежні величини вимірюються пізніше, ніж незалежні. **Перевагами виробничих досліджень** є те, що

1. дані збираються в реальних умовах;
2. дозволяють виявляти та контролювати велике число показників;
3. дозволяють досліджувати проблему комплексно, спираючись на численні теорії.

Однак, завдяки труднощам з доведенням зв'язку причина-наслідок й помилками респондентів (досліджувані можуть, наприклад, надавати не правдиві, а соціально бажані відповіді), обґрунтованість цих досліджень страждає.

Анкетування (опитування) – це науковий метод, що передбачає використання стандартизованих анкет чи інтерв'ю для збору даних стосовно людей, їх уподобань, думок і поведінки на системній основі. Метод набув великої популярності у 1930-1940 рр. для кількісних досліджень у соціальних науках.

Метод анкетування може використовуватися для описових, пошукових та пояснювальних досліджень. Він найкраще доречний для досліджень, у яких об'єктом дослідження виступають окремі люди. Хоча інші об'єкти дослідження, такі як групи чи організації також досліджуються за цим методом, у такі дослідження часто залучають окремих осіб як ключові джерела інформації». Анкетні дослідження можуть виявитися досить суб'єктивними через вплив похибки респондента, якщо респондент не має необхідних знань, або його думки про досліджуваний феномен хибні. Наприклад, керівники вищого рівня не завжди адекватно оцінюють сподівання своїх підлеглих щодо командної роботи в компанії і тому можуть надати дослідникам хибну інформацію з цього питання.

Анкетне дослідження має декілька важливих **переваг** порівняно з іншими методами:

1. опитування є джерелом отримання широкого кола даних, які неможливо отримати через безпосереднє спостереження, наприклад, щодо преференцій, ставлення, переконань, цінностей, відчуттів чи мотивів;
2. опитування також ідеальне для збору даних у великих групах, які через географічну віддаленість складно досягти. У масштабах країни великі території можна охопити за допомогою електронної пошти чи телефонних опитувань, використовуючи спеціально підібрані вибірки, щоб забезпечити їх адекватну репрезентативність;
3. завдяки ненав'язливій формі анкетування й можливості відповідати в зручному для респондентів форматі, деякі респонденти можуть віддавати перевагу саме анкетному опитуванню;
4. анкети можуть бути єдиним способом отримати дані від певних груп респондентів, для яких не встановлені вибіркові межі;
5. опитування великих за розміром вибірок дозволяє виявити ефекти, які були б непомітні в маленьких вибірках, навіть якщо мова йде про численні змінні. У залежності від дизайну опитування уможлиблюється порівняльний аналіз підгруп генеральної сукупності (тобто внутрішньогруповий і міжгруповий аналізи);
6. анкетне дослідження є достатньо практичним стосовно витрат часу, зусиль і ціни порівняно з експериментом чи кейс-дослідженням.

Водночас, анкетне дослідження має деякі характерні **недоліки**:

1. пропущені питання, коли респонденти не відповідають на якісь питання;
2. похибки формування вибірок, які можуть виникнути з різних причин, часто таких, що знаходяться поза межами контролю дослідника;
3. соціально бажані відповіді, які складно уникнути;
4. неповернення анкет.

Залежно від того, як збираються дані, анкетні дослідження можуть бути поділені на дві великі категорії: анкетні опитування (які можуть виконуватися у групах чи в режимі он-лайн) та інтерв'ю (які можуть бути особистими, телефонними, чи у фокус-групах). Анкети є

інструментами, що заповнюються респондентами письмово, тоді як інтерв'ю проводяться інтерв'юерами та базуються на вербальних відповідях респондентів. Кожний тип опитування має свої сильні сторони й обмеження стосовно ціни, покриття необхідного контингенту та гнучкості сценарію проведення дослідження.

Вторинний аналіз даних – це аналіз даних, що раніше були зібрані й оброблені іншими авторами. Такі дані можуть включати дані державних установ, а також дані інших авторів, які часто використовуються в мета-аналітичних дослідженнях, або дані з відкритих джерел, наприклад, біржових відомостей. Цим вторинні дослідження суттєво відрізняються від інших дизайнів, де збір первинних даних є частиною роботи дослідника. Вторинний аналіз даних може бути ефективним засобом досліджень, якщо первинний збір даних занадто дорогий або неможливий, тоді як вторинні дані є. **Недоліки** цього дизайну полягають у тому, що

1. задіяні дані не обов'язково збиралися в систематичний і науковий спосіб, а отже, можуть не підходити для наукових досліджень і не узгоджуватися з цілями даного дослідження.
2. часові співвідношення між причиною і наслідком неочевидні.

Кейс-дослідження – це поглиблене дослідження проблеми в одній чи декількох реальних ситуаціях протягом певного періоду часу. Кейс-дослідження – це метод інтенсивного дослідження певного феномену в динаміці, що виконується в організаційному середовищі однієї чи декількох компаній. За своєю природою кейс-дослідження може бути позитивістським (для тестування гіпотез) чи інтепретативним (для побудови теорій). **Сила цього методу** полягає у здатності встановлювати широкий спектр соціальних, культурних і політичних факторів, які потенційно пов'язані з досліджуваним феноменом, однак невідомі для дослідника заздалегідь. Аналіз кейсів має тенденцію бути якісним за своєю природою, однак значно залежить від контексту та має багато нюансів.

При проведенні кейс-дослідження можуть застосовуватися численні методи збору даних, такі як інтерв'ю, спостереження, архівні документи та вторинні дані, тому висновки щодо досліджуваного феномену відрізняються глибиною, деталізованістю та змістовністю. Метод кейсів може використовуватися в позитивістському плані для

тестування теорій, або в інтерпретативному плані для побудови теорій. Цей метод особливо популярний в бізнес-дослідженнях.

Кейс-метод має декілька унікальних **переваг** порівно з такими методами дослідження, як експеримент й анкетне опитування:

1. він може використовуватися для побудови теорій та їх тестування, тоді як позитивістські методи можуть використовуватися лише для тестування теорій. В інтерпретативному кейс-дослідженні конструкти можуть бути відомі заздалегідь, однак можуть і виникати в процесі збору даних дослідження;
2. деякі завдання дослідження можуть змінюватися під час його проведення, якщо з'ясовується, що раніше заплановані завдання менш релевантні. Це неможливо в будь-якому позитивістському дослідженні;
3. кейс-метод може допомогти в наданні більш змістовної, контекстуальної та релевантної інтерпретації досліджуваного феномену, ніж більшість інших методів завдяки його здатності охопити широке коло контекстуальних даних;
4. досліджуваний феномен може вивчатися з позицій численних учасників і з застосуванням численних рівнів аналізу (як індивідуальних, так і організаційних).

Водночас, кейс-метод має декілька суттєвих **обмежень**:

1. він не передбачає контрольних груп, тому його валідність невисока. Це загальна проблема всіх методів дослідження, окрім експерименту. Однак, як буде показано нижче, проблема контролю може бути вирішена в кейс-дослідженнях завдяки «природним контрольним групам»;
2. якість висновків, зроблених з кейс-дослідження, суттєво залежить від аналітичних здібностей дослідника. Досвідчений дослідник може побачити закономірності в тих даних кейс-дослідження, які менш досвідчений дослідник не помітить.
3. оскільки кейс-дослідження є значною мірою контекстуальним, може бути складно проводити узагальнення його результатів до рівня інших організацій.

Важливо розуміти, що кейс-дослідження відрізняються від опису кейсів, що обговорюються в навчальних аудиторіях бізнес-шкіл. Хоча описи кейсів зазвичай представляють організаційну проблему з багатьма деталями, щоб стимулювати дискусії та критичне мислення

студентів, вони мають мало спільного з кейс-методом, який є формальним дослідницьким методом, що передбачає застосування певного наукового апарату для надання пояснень досліджуваного феномену.

Кейс-метод є складним методом, оскільки вимагає від дослідника значної професійної майстерності, а в разі її відсутності може стати джерелом помилок. У літературі описується **п'ять проблем**, що часто пов'язані з кейс-дослідженнями ⁴:

1. багато кейс-досліджень починаються без конкретних наукових задач і відповідно закінчуються без будь-яких конкретних відповідей чи знахідок;
2. місця проведення кейс-досліджень обираються за наявністю або зручністю, а не за найкращою відповідністю задачі дослідження;
3. дослідники часто не проводять оцінку валідності чи узгодження даних, що збираються різними способами, що може призвести до хибної інтерпретації даних;
4. багато досліджень надають замало деталей стосовно того, як саме дані збиралися (питання інтерв'ю, аналізовані документи, дані учасників інтерв'ю і т.п.), або аналізувалися, що може викликати питання стосовно надійності отриманих результатів;
5. не дивлячись на свої переваги, багато кейс-досліджень не дозволяють відслідковувати феномен у динаміці, а отже, надають лише крос-секційні дані, що не відображають організаційні процеси і феномени довготривалого характеру.

Окрім того, інтерпретація результатів кейс-дослідження може залежати від спостережливості дослідника та його здатності до узагальнення. Нестача контролю може ускладнити встановлення причинності, і результати одного кейсу можуть виявитися недостатніми для узагальнення в інших ситуаціях. Однак, рівень узагальненості може зрости завдяки повторенню та порівнянню результатів аналізу інших кейсів у **багатокейсових дизайнах**.

⁴BenbasatI., GoldsteinD. K.MeadM. (1987).The Case Research Strategy in Studies of Information Systems/
I.Benbasat, D.K.Goldstein, M. Mead // MIS Quarterly. –1987. – Vol. 11:3. – P.369-386.

3.3 Інтерпретативні дизайни дослідження

Кейс-дослідження (див. опис вище) – це унікальний дизайн, оскільки він може використовуватися в інтерпретативній формі для побудови теорій чи в позитивістській формі для тестування теорій.

Дослідження фокус-груп є таким типом досліджень, що передбачає створення груп з 6-10 осіб і організацію в ній дискусії щодо досліджуваного феномену протягом 1,5-2 годин. Дискусія спрямовується кваліфікованим ведучим-фасилітатором, який встановлює порядок денний зустрічі, ставить перед учасниками ряд питань, забезпечує можливість кожного представити свої ідеї та поділитися досвідом, намагається побудувати цілісне розуміння проблемної ситуації на основі коментарів і власного досвіду учасників. **Недолік:** результати не можуть бути узагальнені до інших ситуацій через невеликий розмір групи учасників. Отже, фокус-групи зазвичай не використовуються при проведенні пояснювальних і описових досліджень, а більш доречні для досліджень пошукового типу.

Дослідження дією передбачає, що складний соціальний феномен краще розуміється через впливи або активні дії дослідника стосовно феномену і спостереження за результатами цих дій. Дослідження дією може використовуватися як позитивістський дизайн, якщо цей дизайн спрямований на тестування гіпотез, а не на їх побудову. Однак частіше дослідження дією виступає як інтерпретативний дизайн, який передбачає, що складні соціальні феномени можна найкраще зрозуміти в процесі впровадження змін, активних втручань, тобто «дій», одночасно спостерігаючи за результатами впливу цих дій на досліджуваний феномен. При застосуванні цього методу дослідник зазвичай виступає зовнішнім консультантом чи працівником організації, який ініціює дії у відповідь на соціальну проблему та вивчає наслідки впливу цих дій на досліджуваний феномен, водночас навчаючись і генеруючи нові уявлення щодо взаємозв'язків між дією та феноменом. Прикладами дій можуть бути програми організаційних змін, таких як упровадження нових організаційних процесів, процедур, кадрових чи технологічних змін, які ініціюються з метою покращення показників діяльності чи прибутковості компанії в конкретних умовах бізнес-середовища. Вибір дій дослідника повинен базуватися на теорії, яка потенційно

пояснює, чому і як такі дії можуть принести бажаний результат. Теорія валідизується настільки, наскільки обрані дії (заходи) виявляться успішними у вирішенні конкретної проблеми. Одночасне вирішення проблеми та генерування пояснень є ключовою рисою, яка відрізняє дослідження дією від інших методів дослідження (які можуть не включати рішення певної проблеми) і від консультування (яке не обов'язково вимагає формулювання теоретичних пояснень). Отже, дослідження дією є прекрасним методом для встановлення зв'язку теорії та практики. Цей метод також доречний для вивчення унікальних соціальних проблем, що не можуть бути відділені від контексту, у якому вони існують. Водночас метод є предметом помилок і суб'єктивізму дослідника. У підсумку узагальненість результатів дослідження дією часто обмежена тим контекстом, у якому проводилося конкретне дослідження.

Існує декілька варіантів цього методу. Найбільш популярним є метод участі в дослідженні, запропонований Сусманом й Евередом (1978)⁵. Цей метод слідує циклу дослідження дією, який включає п'ять етапів: 1) діагностика; 2) планування дій; 3) реалізація дій; 4) оцінка; 5) навчання (див. рис. 10.1). *Діагностика* включає ідентифікацію та визначення проблеми в соціальному контексті. *Планування дій* включає ідентифікацію та оцінку альтернативних рішень проблеми, а також прийняття рішення стосовно подальших дій (базуючись на теоретичних міркуваннях). Вибір дослідником конкретних дій має базуватися на теорії, яка пояснює, чому та як ці дії можуть призвести до бажаних змін. *Реалізація дій* – це впровадження запланованих заходів. На етапі *оцінки* встановлюється, якою мірою впроваджені заходи виявилися успішними в рішенні поставленої проблеми, тобто чи підтвердилися теоретичні постулати практикою. На етапі *навчання* використовується досвід і зворотний зв'язок від оцінки, щоб знайти теоретичне пояснення проблеми і запропонувати подальші модифікації дій. Спираючись на оцінку та навчання, дії можуть бути удосконалені, щоб краще вирішувати аналогічні проблеми, і цикл досліджень дією повторюється знову, включаючи модифіковані заходи. Уважається, що повний цикл дослідження дією має відбутися не менше двох разів, щоб навчання в результаті

⁵Susman G.I., Evered R.D. An Assessment of the Scientific Merits of Action Research / G.I.Susman, R.D.Evered // Administrative Science Quarterly. – 1978. – Vol. 23. – P. 582-603.

першого циклу могло бути впроваджене в другому циклі. Головний спосіб збору даних полягає в спостереженні учасника, хоча інші способи, такі як інтерв'ю чи вивчення документів, можуть також застосовуватися, щоб підтвердити спостереження дослідника.

Прикладом застосування цього методу є створення системи збалансованих показників Нортоном.

Етнографія – це інтерпретативний дизайн дослідження, який виник за прикладом антропології й підкреслює, що досліджуваний феномен повинен вивчатися в контексті певної культури. Дослідник глибоко занурюється в певну культуру протягом тривалого періоду часу (від 8 місяців до 2 років) і в цей період фактично живе життям досліджуваних. Спостерігаючи та фіксуючи особливості їх культури, він робить теоретичні висновки стосовно еволюції та соціальних процесів у цій культурі. Дані збираються, головним чином, методом спостереження, фіксацією особливостей формальної та неформальної взаємодії між учасниками спільноти. Дослідник повинен детально документувати свої спостереження і досвід.

Переваги етнографії полягають у високій чутливості до контексту, глибокому й насиченому деталями розумінні досліджуваного феномену та мінімальній похибці відповідей респондентів. Недоліки: це надзвичайно витратний підхід із точки зору часу й ресурсів, а результати, добре відображаючи особливості даної культурної спільноти, не можуть бути узагальнені до інших культур.

Феноменологія – це метод дослідження, який підкреслює необхідність вивчення свідомого досвіду як спосіб дослідження навколишньої дійсності. Метод базується на ідеях німецького філософа початку XX ст. Едмунда Хассерла, який вважав, що людський досвід є джерелом усіх знань. Феноменологія спрямована на систематичну рефлексію (відображення) та аналіз феноменів, пов'язаних зі свідомими досвідом, таким як людські судження, сприйняття та дії з метою: 1) оцінити та описати соціальну реальність із різних суб'єктивних точок зору, які мають учасники дослідження; 2) зрозуміти символічне значення («глибоку структуру»), що лежить в основі цього досвіду. Феноменологічне дослідження вимагає, щоб дослідники відмовилися від будь-яких попередніх припущень і персональних упереджень, «вжилися» в ситуацію кожного учасника й налаштувалися на екзистенціальні виміри ситуації, щоб повністю

зрозуміти глибокі структури, що є драйверами свідомого мислення, почуттів і поведінки учасників дослідження.

Запитання для самоконтролю:

1. Порівняйте позитивістські та інтерпретативні дизайни дослідження.
2. Опишіть базові концепції експериментального дослідження.
3. Охарактеризуйте типи експериментальних дизайнів.
4. В чому полягають переваги і обмеження експериментального дослідження
5. Опишіть основні характеристики анкетного дослідження.
6. Опишіть основні характеристики інтерв'ювання.
7. Опишіть сутність кейс-дослідження.
8. Як правильно спланувати кейс-дослідження.
9. В чому переваги і обмеження методу кейс-дослідження в порівнянні з традиційними дослідженнями.
10. Принципи проведення інтерпретативного дослідження.
11. Можливі дизайни інтерпретативного дослідження.
12. В чому сутність дослідження дією.
13. Етнографія і феноменологія як інтерпретативні дизайни.

ТЕМА 4. ПРОЦЕС НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

4.1. Наукові дослідження: сутність і класифікація

Згідно з Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність» наукова діяльність визначається як інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань [3].

Науково-дослідний процес – це чітко організований комплекс дій, спрямований на отримання нових знань, що розкривають сутність процесів і явищ у природі та суспільстві, з метою використання їх у практичній діяльності людей [5, с.107].

Основною формою здійснення і розвитку сучасної науки є наукове дослідження – процес вивчення явищ і процесів, що передбачає збір, аналіз та інтерпретацію релевантної інформації з використанням прийнятних наукових методів.

Щоб отримати переконливі для науки і корисні для практики нові знання, наукове дослідження має бути наділене певними характеристиками, представленими у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1 Характеристики наукового дослідження

Назва	Опис характеристики
Контрольованість	У реальному житті існує безліч факторів, що впливають на досліджувані явища. Концепція контрольованості означає, що досліджуючи зв'язок між двом змінними (факторами), дослідження повинно бути організовано таким чином, щоб мінімізувати впливи інших змінних на цей зв'язок.
Ретельність	Дослідник має ретельно дотримуватися визначених процедур і методів дослідження, щоб забезпечити релевантність і акуратність отриманих даних. Загалом за цією характеристикою точні і соціальні науки значно відрізняються, як відрізняються між собою і різні соціальні науки.
Систематичність	Для отримання якісних наукових результатів процедури, які покладені в основу дослідження, повинні виконуватися у певній логічній послідовності, а не хаотично. Одні процедури повинні слідувати за іншими.
Валідність	Наукові результати проведеного наукового дослідження можуть бути перевірені і підтверджені іншими дослідниками.

Емпіричність	Висновки дослідження мають бути засновані на вагомих доказах, отриманих в результаті аналізу реальних емпіричних даних.
Критичність	Важливою умовою проведення якісного наукового дослідження є критичний відбір процедур і методик для використання. Їх використання у даному дослідженні повинно бути належним чином обґрунтовано.

Класифікація наукових досліджень може виконуватися за різними ознаками (табл. 4.2).

Таблиця 4.2 Класифікація наукових досліджень

Класифікаційна ознака	Опис класів наукових досліджень
Цільове призначення	– фундаментальні дослідження ставлять за мету розширення наукового знання суспільства, пізнання матеріальних основ і об'єктивних законів руху та розвитку природи, суспільства і мислення; – прикладні дослідження на базі досягнень фундаментальних наук розв'язують не лише конкретні пізнавальні, а й практичні проблеми, пов'язані з впровадженням нових знань, отриманих в результаті виконання фундаментальних досліджень; Вони ставлять за мету отримання нового знання і дослідження можливостей його безпосереднього використання для вирішення практичних задач; – розробка, тобто діяльність, спрямована на перетворення нових знань в конкретні продукти, процеси, послуги, системи чи методи, які можуть бути використані в практиці.
Джерела фінансування	– бюджетні; – господарські угоди; – позабюджетні фонди; – власні кошти підприємств та організацій.
Ступінь важливості для народного господарства	– дослідження, що виконуються за спеціальними постановами президента та уряду України; – дослідження, що виконуються у межах програм державного та міждержавного рівнів, планів НАН України; – дослідження, що виконуються за планами галузевих міністерств і відомств; – дослідження, що виконуються за планами та ініціативою дослідницьких організацій і колективів.

Вид зв'язку із суспільним виробництвом	– дослідження, спрямовані на створення нових технологічних процесів, машин, конструкцій; – дослідження, спрямовані на підвищення ефективності виробництва; – дослідження, спрямовані на рішення соціальних проблем.
Тривалість проведення	довготермінові дослідження; короткотермінові (до 1 року) дослідження; експрес дослідження.
Змістовна спрямованість	– описове, має на меті систематизовано описати ситуацію, проблему, подію чи явище, або надати інформацію стосовно якого питання; – пояснювальне, має на меті з'ясувати причини взаємозв'язку між двома або декількома аспектами досліджуваної ситуації; – пошукове (пілотне) виконується, щоб виявити проблемну зону, яка представляє науковий інтерес, або прояснити можливості виконання певного наукового дослідження.
Рівень дослідження	теоретичні дослідження; емпіричні дослідження.
Форми і методи	експериментальні дослідження; анкетні дослідження; кейс-дослідження; етнографічні дослідження та ін.

Зупинимось детальніше на класифікації наукових досліджень за змістовною спрямованістю, яка має практичне значення для проведення магістерських досліджень.

За цією ознакою дослідження можуть бути віднесені до однієї з трьох груп: пошукові, описові та пояснювальні.

1. Пошукові дослідження часто виконуються в нових напрямках досліджень, де їхніми цілями є: 1) оцінити значення чи ступінь розвитку певного феномену, проблеми чи процесу, 2) запропонувати деякі початкові ідеї стосовно феномену, 3) протестувати необхідність проведення більш глибокого дослідження стосовно феномену. Наприклад, громадяни країни зазвичай незадоволені політикою уряду в період економічного спаду. Пошукове дослідження може бути спрямоване на вимірювання рівня незадоволеності громадян, з'ясування того, у яких показниках це незадоволення може бути оцінене (наприклад, частотою публічних

протестних акцій), і можливі причини незадоволення, наприклад неефективна політика уряду в подоланні інфляції, формуванні відсоткових ставок, боротьбі з безробіттям або високими податками. Таке дослідження може включати вивчення інформації з офіційних джерел (оцінка економічних індикаторів розвитку, таких як ВВП, рівень безробіття, індекс споживчих цін і т.п.), дані з інших джерел інформації, отримані шляхом інтерв'ювання експертів, авторитетних економістів або офіційних представників уряду і/або вивчення історичного досвіду стосовно того, як схожі проблеми вирішувалися в минулому. Таке дослідження не дасть дуже точного розуміння проблеми, але може бути корисним у встановленні природи й ступеня прояву проблеми та слугувати початковим етапом, що передує більш глибокому та комплексному дослідженню.

2. Описові дослідження спрямовані на проведення ретельних спостережень і детальне документування досліджуваного феномену. Такі спостереження повинні базуватися на наукових методах (що відповідають чотирьом критеріям науковості) і, відповідно, бути більш надійними, ніж звичайне спостереження непідготовлених осіб. Прикладами описових досліджень є складання хронологічних таблиць для оцінки рівня зайнятості за секторами економіки або регіонами за даними державної служби зайнятості. Якщо в методиці розрахунків робляться якісь зміни, оцінки надаються й зі змінами, й без, щоб читач зміг провести порівняння «до/після» відносно наведених статистичних показників.

3. Пояснювальні дослідження проводиться для того, щоб пояснити досліджуваний феномен, проблему чи процес. Якщо описове дослідження встановлює факти стосовно певного феномену (відповідаючи на питання «що?», «де?», «коли?»), пояснювальне дослідження намагається знайти відповіді на питання «чому?» і «як?». Воно спрямоване на ідентифікацію причин і наслідків даного феномену. Більшість академічних досліджень належать саме до категорії пояснювальних, хоча елементи пошукових та описових досліджень можуть також знадобитися на початкових етапах академічного дослідження. Пошук пояснень досліджуваних подій чи явищ вимагає від дослідника розвинутих навичок теоретизації та інтерпретації, а також інтуїції, креативності та особистого досвіду. Ті, кому вдається робити це добре, стають найбільш авторитетними науковцями в певних галузях знань.

4.2 Загальна характеристика процесу наукового дослідження

Як прийняті дослідником парадигми мислення визначають процес наукового дослідження? По суті, усі академічні дослідження є покроковим процесом спостереження, осмислення та валідизації (перевірки). На стадії спостереження дослідники спостерігають за соціальним феноменом, що їх цікавить. На стадії осмислення чи раціоналізації вони намагаються зрозуміти сутність досліджуваного феномену шляхом встановлення логічних зв'язків між різними частинами картини, що спостерігалася. Іноді це може призвести до створення теорії. І, нарешті, на стадії валідизації дослідники перевіряють теорії, що може мати результатом внесення змін чи розвиток теорії, яка була сформульована раніше.

Дизайни наукових досліджень відрізняються залежно від того, чи дослідник починає зі стадії спостереження і потім намагається його осмислити (індуктивне дослідження), чи він починає безпосередньо з раціоналізації або теорії та намагається перевірити цю теорію (дедуктивне дослідження). Отже, цикл спостереження – осмислення – валідизація дуже схожий із циклом індукція – дедукція, що був описаний в темі 1.

Більшість традиційних досліджень за своєю природою відносяться до дедуктивних і базуються на парадигмі функціоналізму. Рис. 3.1. надає схематичне уявлення про такий дослідницький проект. Рисунок відображає види діяльності, які потрібно виконувати в дослідженні на основі парадигми функціоналізму. Ці види діяльності вкладаються в три фази: пошукове дослідження, дизайн дослідження й проведення дослідження. Зверніть увагу, що така схема не є дорожньою картою чи блок-схемою для всіх досліджень. Вона застосовується тільки при проведенні досліджень, що базуються на парадигмі функціоналізму, а тому може й повинна видозмінюватися залежно від мети конкретного наукового проекту.

Рис. 4.1. Процес дослідження на основі парадигми функціоналізму [1]

Перша фаза дослідження – це **пошукове дослідження**. Вона включає пошук і вибір проблемних питань для подальшого дослідження, а також вивчення опублікованих літературних джерел за певним напрямом, щоб з’ясувати поточний стан знань, та ідентифікацію теорій, що можуть бути корисними у пошуку відповідей на питання даного дослідження.

Першим кроком пошукової фази є ідентифікація одного чи декількох дослідницьких питань стосовно подій, явищ чи процесів, що становлять інтерес для дослідника. Прикладами таких питань можуть бути фактори, що мотивують споживачів купувати товари та послуги в Інтернет-магазинах, або що спонукає працівників до більш продуктивної праці і т.п. Дослідницькі питання стосуються, головним чином, того що, чому, як саме і коли відбувається. Більш цікавими є питання, що вимагають залучення великих досліджуваних груп та їх порівняння з урахуванням конкретних обставин і дії різних факторів. Наприклад, питання «Що дозволяє компаніям бути інноваційними?» стосується складних проблем реального бізнесу та є більш цікавим, ніж гіпотетичні надумані проблеми з неочевидними відповідями. Вузько сфокусовані дослідницькі питання (часто такі, що передбачають альтернативну відповідь «так» чи «ні») загалом менш цікаві та інформативні, коли йдеться про виявлення суттєвих властивостей соціальних феноменів.

Нецікаві наукові питання зазвичай мають наслідком нецікаві наукові результати, які важко опублікувати.

Наступним кроком є огляд літератури в досліджуваній галузі знань. Мета огляду літератури триєдина: 1) з'ясувати поточний стан знань в досліджуваній галузі; 2) встановити ключових авторів, публікації, теорії та наукові надбання в даній галузі; 3) виявити існуючі прогалини в знаннях. У наш час огляд літератури зазвичай виконується із використанням комп'ютеризованого пошуку за ключовими словами в он-лайнних базах даних. Ключові слова можуть бути об'єднані з використанням операцій «і» та «або», щоб звузити чи розширити результати пошуку. Коли виявлено список найбільш важливих публікацій, дослідник повинен переглянути текст чи хоча б резюме кожної з них, щоб визначити потребу в їх більш детальному аналізі. Огляд літератури має бути достатньо повним. Його результати можуть бути узагальнені у вигляді таблиці та структуровані більш детально з використанням схем. Добре проведений огляд літератури має виявити, чи були певні наукові питання предметом попередніх досліджень (що може зняти потребу в їх повторному дослідженні), чи не з'явилися нові й більш цікаві дослідницькі питання, чи, можливо, ці питання потрібно видозмінити або переформулювати з урахуванням даних літературного огляду. Аналіз літератури також може наштовхнути на нові ідеї чи потенційно можливі відповіді на питання, які становлять науковий інтерес дослідника, і/або допомогти ідентифікувати теорії, які раніше були корисними при дослідженні схожих питань.

Оскільки дослідження на основі парадигми функціоналізму включає перевірку гіпотез, третім кроком є ідентифікація однієї чи декількох теорій, які можуть допомогти в конкретному дослідженні. Хоча огляд літератури може виявити широкий спектр концептів чи конструктів, потенційно пов'язаних із предметом дослідження, теорія допоможе ідентифікувати, які з цих конструктів знаходяться в логічному зв'язку з досліджуваним феноменом і яким саме чином. Невідповідні теорії можуть мати результатом вимірювання широкого спектру менш релевантних, або і не релевантних конструктів, водночас мінімізуючи шанси отримання змістовних і не випадкових результатів. У дослідженнях на основі парадигми функціоналізму теорії можуть використовуватися як логічна основа формулювання гіпотез для їх емпіричної перевірки. Очевидно, не всі теорії однаково добре підходять для

вивчення всіх соціальних феноменів. Теорії мають бути ретельно відібрані на основі відповідності їхніх положень проблемі дослідження. Теорії та процеси їх розробки будуть детально розглянуті в наступному розділі.

Дизайн дослідження є наступною фазою дослідницького процесу. Цей процес стосується створення плану тих видів діяльності, які необхідно виконати, щоб успішно знайти відповіді на питання, поставлені на стадії пошукового дослідження. Це включає відбір наукових методів, операціоналізацію конструктів, що становлять інтерес даного дослідження, і вибір адекватної стратегії формування вибірки.

Операціоналізація є процесом дизайну точних показників для виміру абстрактних теоретичних конструктів. Це головна проблема в соціальних дослідженнях, ураховуючи те, що багато конструктів, таких як мотивація чи інноваційність важко визначити, не кажучи вже про їх точне вимірювання. Операціоналізація починається з конкретизації операціональних визначень (або концептуалізації) конструктів даного дослідження. Далі науковець має проаналізувати літературу, щоб з'ясувати, чи встановлені показники відповідають даному операціональному визначенню і можуть використовуватися безпосередньо або в модифікованому вигляді для виміру конструктів даного дослідження. Якщо таких показників не існує, або вони незадовільні, чи відображають інший конструкт, тоді, можливо, потрібно розробити нові показники для вимірювання конструктів, які планується досліджувати. Це означає, що потрібно точно визначити, як бажані конструкти будуть вимірюватися (тобто кількість показників, які саме і т.п.). Таке визначення може перетворитися на довгий і складний процес із численними перевітками та модифікаціями, доки новий інструмент зможе бути прийнятий як «науково валідний». У розділі про вимірювання ми обговоримо операціоналізацію конструктів детальніше.

Одночасно з операціоналізацією дослідник має прийняти рішення стосовно того, які методи дослідження він збирається використати для збору даних. Ці методи можуть включати кількісні методи, такі як експерименти чи анкетування, і якісні методи, такі як кейс-дослідження чи дослідження дією, або, можливо, їх комбінацію. Якщо планується провести експеримент, тоді яким має бути його дизайн? Якщо анкетування, тоді яким буде його вид – опитування по телефону, Інтернету чи їх комбінація? Для складних, невизначених і багатопланових соціальних феноменів більш доречно

використання комплексу методів, що може допомогти посилити унікальні переваги кожного методу й отримати нові ідеї й результати, які не можна отримати, спираючись лише на один метод.

Дослідники також повинні ретельно обирати цільову групу, що буде брати участь у дослідженні та стратегію **формування вибірок**. Наприклад, будуть досліджуватися окремі особи, компанії чи робочі групи в компаніях? Стратегія формування вибірок тісно пов'язана з вибором предмету дослідження. Добираючи вибірку, потрібно приділити достатню увагу тому, щоб уникнути «неправильних» вибірок, сформованих, наприклад, за принципом доступності, що може призвести до отримання хибних даних. Формування вибірок буде досліджено в наступному розділі.

На цій стадії може бути корисним написати **дослідницькі пропозиції**, конкретизуючи й обґрунтовуючи ті рішення, які були зроблені на попередніх стадіях дослідження. Така багатопланова пропозиція має містити інформацію стосовно проблемних питань дослідження, обґрунтування того, чому саме ці питання були обрані для дослідження, аналіз попередніх наукових робіт; теорій, на які буде спиратися дослідник; гіпотез, що будуть тестуватися; показників оцінки конструктів, опису й обґрунтування методів дослідження, які планується застосувати; обраної стратегії формування вибірок. Агенції з надання наукових грантів зазвичай вимагають такі пропозиції, щоб обрати найкращі з них для фінансування. Навіть якщо фінансова підтримка не очікується, пропозиція може бути рушійною силою для отримання зворотного зв'язку від інших дослідників і виявлення потенційних проблем, що можуть виникнути під час виконання дослідницького проекту (наприклад, відсутність деяких важливих конструктів), ще до його початку. Такий зворотний зв'язок на початковому етапі дослідження може виявитися дуже цінним, оскільки коригувати проблеми після того, як дані зібрані, буде запізно.

Визначивши, кого досліджувати (вбірка), що оцінювати (концепти) і як збирати дані (методи дослідження), дослідник готовий переходити до стадії **проведення досліджень**. Вона включає пілотне тестування інструментів виміру, збір даних та їх аналіз.

Пілотне тестування часто випускається з уваги, однак це надзвичайно важлива частина дослідницького процесу. Воно допомагає виявити потенційні проблеми дослідження чи інструментарію (наприклад, з'ясувати, чи відповідають питання анкети інтелектуальному рівню досліджуваної групи).

Водночас, воно дозволяє переконатися, що інструменти вимірювання надійні і є валідними показниками досліджуваних конструктів. Після успішного пілотного тестування дослідник переходить до **збору даних** в обраній вибірці. Залежно від методів дослідження, дані можуть бути кількісними та якісними.

Отримані дані аналізуються та інтерпретуються, щоб зробити висновки стосовно поставлених у дослідженні питань. Залежно від типу отриманих даних (кількісні чи якісні), виконується кількісний аналіз даних (із використанням статистичних методів аналізу, як, наприклад, регресійний аналіз) чи якісний аналіз (наприклад, кодування чи контент аналіз).

Заключна стадія дослідження містить підготовку **звіту**, який документує сам процес дослідження і його основні результати у формі наукової статті, дисертації чи монографії. У звіті докладно описуються особливості процесу дослідження (теоретичні положення, обрані конструкти, методи дослідження, формування вибірки тощо) і надається їх обґрунтування, а також наводяться результати кожної стадії. Дослідницький процес повинен бути описаний із достатнім ступенем деталізації, щоб інші дослідники могли його відтворити, перевірити результати й оцінити, наскільки прийнятними з наукової точки зору є отримані висновки. Наявність початкової дослідницької пропозиції значно полегшує та прискорює процес підготовки завершального звіту. Відзначимо, що дослідження не буде мати цінності, доки його процес і результати не задокументовані для майбутніх дослідників. Таке документування є життєво важливим для прогресу науки.

4.3 Поширені помилки при проведенні дослідження

Проведення дослідницького процесу пов'язане з певними проблемами і підводними каменями. У результаті дослідники-початківці після значних витрат часу та зусиль раптом з'ясовують, що не змогли надати переконливі відповіді на питання дослідження, або що результати не представляють загального інтересу. Такі проблеми зазвичай мають наслідком відхилення статей науковими журналами. Деякі з найбільш розповсюджених помилок описуються нижче.

Недостатньо актуальні питання дослідження. Іноді дослідник обирає для дослідження проблеми, що цікаві для нього, але не для наукової спільноти, тобто дослідження не додає нового знання чи уявлення стосовно досліджуваного феномену. Оскільки дослідницький процес вимагає від

дослідника значних інвестицій часу та зусиль, він повинен бути переконаний(і здатний переконати інших), що питання дослідження, на які він намагається знайти відповіді, стосуються реальних і мало досліджених у минулому проблем, із якими стикаються достатньо багато людей.

Дослідження феноменів із коротким терміном життя. Інша поширена помилка – це фокусування на феноменах-одноденках. Типовий приклад – дослідження деяких швидкозмінних технологій чи практик, що набули розповсюдження в наші дні. Оскільки може пройти декілька років, перш ніж дослідження буде закінчене, а його результати будуть підготовлені до публікації, може статися, що загальний інтерес до цих новинок щезне раніше. Найкращою стратегією може бути вивчення «невмираючих» тем, які роками залишаються актуальними.

Проблеми, що не піддаються дослідженню. Деякі наукові проблеми не можуть бути адекватно вирішені лише на основі доказів, які отримуються шляхом спостереження або через обмеженість тих методів і процедур дослідження, якими прийнято в даний час користуватися. Таких проблем краще уникати. Однак деякі амбітні проблеми, що не піддаються дослідженню, можуть бути видозмінені або переформульовані на добре зрозумілі, актуальні проблеми, які піддаються дослідженню.

Улюблені методи дослідження. Багато дослідників тяжіють до використання деяких улюблених ними методів, (наприклад, анкетування), і підбирають під них дослідницькі проблеми. Це неправильний підхід. Методи дослідження повинні обиратися, щоб найкраще відповідати проблемі дослідження, а не навпаки.

Збір даних навмання. Деякі дослідники схильні спочатку збирати дані (користуючись уже відомими інструментами), а потім вирішувати, що з ними робити. Зверніть увагу, що збір даних є тільки одним з кроків у довгому та складному процесі планування, дизайну й виконання дослідження. Якщо дослідники одразу перестрибують до збору даних без ретельного планування, то отримані дані можуть виявитися хибними, а зусилля, витрачені на їх збір, марними. Велика кількість даних не може компенсувати дефіцит у плануванні та дизайні досліджень, а особливо відсутність цікавих наукових питань.

4.4. Етика наукових досліджень

Словник Вебстера визначає етику як дотримання стандартів діяльності певною професійною чи іншою групою. Такі стандарти часто визначаються на організаційному рівні як професійний кодекс етики. Навіть у разі відсутності формальних документів науковці повинні усвідомлювати та дотримуватися загальних положень щодо професійної етики виконання наукових досліджень. Наприклад, науковці не повинні маніпулювати даними досліджень, результатами аналізу чи інтерпретації в такий спосіб, що суперечить принципам проведення досліджень чи науковій методології. Чому етика дослідження є такою важливою? Тому що наукові результати досить часто використовувалися людьми чи організаціями для досягнення власних цілей у супереч загальноприйнятим нормам і стандартам проведення наукових досліджень. Класичним прикладом є справа фармацевтичного гіганту «Меркс», який приховав фатальні побічні ефекти нового медичного препарату від наукової спільноти, що призвело до смерті 3468 пацієнтів клініки «Віокс» від зупинки серця. У 2010 р. компанія погодилася на виплату 4,85 млрд. доларів компенсації і призначила два незалежних комітети для моніторингу безпеки нових препаратів. Поведінка «Меркс» була визнана неетичною і такою, що порушує наукові принципи збору, аналізу та інтерпретації даних.

Принципи етики в наукових дослідженнях

Відзначимо найбільш важливі принципи етичної поведінки, прийняті науковою спільнотою Заходу.

Добровільна участь і безпечність дослідження. Учасники дослідження повинні знати, що їх участь у дослідженні є добровільною, і вони можуть вийти з дослідження на будь-якому етапі без будь-яких наслідків. Участь чи відмова від участі в дослідженні не має нести небезпеки чи завдавати шкоди учасникам досліджень.

Усі учасники повинні письмово підтвердити згоду на участь, у якій чітко описуються їхні права, включаючи право відмови від участі на будь-якому етапі, а також право відкликати результати власного опитування.

Анонімність і конфіденційність. Для захисту прав учасників їхня ідентичність має бути захищена. Це досягається дотриманням принципу анонімності й конфіденційності. **Анонімність** означає, що дослідник і всі, хто може ознайомитися з результатами досліджень, не зможуть ідентифікувати

відповіді конкретного учасника. Іноді складно отримати правдиві відповіді від учасників, якщо вони не впевнені в повній анонімності.

У деяких випадках, наприклад, в особистому інтерв'ю, неможливо забезпечити анонімність. У випадку довготривалих досліджень, коли потрібно співставити дані одного і того ж учасника в різні періоди часу, анонімність неможлива. У таких випадках учасникам повинна гарантуватися **конфіденційність**. Це означає, що хоча дослідник може ідентифікувати учасника, він обіцяє не розкривати ідентичність учасника в будь-якій формі.

Надання інформації. Зазвичай дослідники мають зобов'язання надати потенційним учасникам загальну інформацію до початку дослідження, щоб останні могли прийняти зважене рішення стосовно своєї участі в дослідженні. Зокрема, потрібно повідомити, хто виконує дослідження, із якою метою, якими є очікувані результати і які наслідки це дослідження може мати. Іноді мета дослідження не може бути повідомлена без ризику впливу на відповіді учасників. У цьому випадку учасників інформують щодо мети дослідження одразу після його завершення.

Аналіз та звітування. Дослідники також мають етичні зобов'язання перед науковою спільнотою стосовно того, як дані аналізуються й оприлюднюються. Негативні, або неочікувані результати повинні надаватися повністю, навіть якщо вони можуть поставити під сумнів дизайн дослідження чи висновки. Аналогічно, після завершення дослідження можуть виявитися неочікувані тенденції та зв'язки. Є неетичним представляти ці результати як заплановані та очікувані. Іншими словами, у позитивістських дослідженнях гіпотези не можуть розроблятися після того, як дослідження завершилося, оскільки роль таких досліджень полягає в тестуванні гіпотез, а не в їх розробленні. Також не є етичним дробити дані на окремі фрагменти, щоб підтвердити чи відхилити досліджувану гіпотезу, або писати статті, що стосуються лише окремої частини даних. Сумнівні та погано обґрунтовані висновки, що базуються на фрагментарних даних або неповному їх аналізі, не можна представляти як валідні. Наука розвивається завдяки відкритості та чесності, і служіння науці вимагає від дослідника повного висвітлення проблем, що виникли в процесі дослідження, щоб всі науковці могли побачити реальну картину і прийняти заходи щодо їх уникнення.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризувати етапи наукового дослідження на основі парадигми функціоналізму.
2. Що таке операціоналізація. Навести приклади.
3. Якими є типові помилки при проведенні наукового дослідження. Запропонуйте шляхи їх усунення.
4. Охарактеризуйте принципи етичної поведінки при проведенні наукового дослідження.
5. Проаналізуйте кодекс етики спілки науковців (за вибором) та визначте його основні риси.
6. Плагіат як проблема презентації результатів наукових досліджень. Шляхи її подолання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бхаттачарджи А., Ситник Н. Методологія і організація наукових досліджень: дослідження в соціально-економічних науках: навч. посібник. – Режим доступу: <http://campus.kpi.ua/tutor/index.php?mode=mob&create&filter=&sd=10159&cm=19241>
2. Гайдай Т.В. Методологічне забезпечення теорії наукових парадигм для дослідження розвитку економічної науки / Т.В. Гайдай. / Вісник Київського державного університету Серія «Економіка» – 2005. Вип. 75-76. – С. 62-65.
3. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №12.
4. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М.: Прогрес, 1975. – 288 с.
5. Пілюшенко В. Л. Шкрабак І. В., Славенко Е. І. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення. Навч. посіб. / В.Л. Пілюшенко, І. В. Шкрабак, Е. І. Славенко – Київ: Лібра, 2004. – 344 с.
6. Філіпенко А. С. Основи наукових досліджень. Конспект лекцій. Навч. посіб. / А.С. Філіпенко – К. : Академвидав, 2005. – 208 с.

